

คัมภีร์วิสุทธิญาณกถา

มหาศีลยาดอ (อุ โสภณมหาเถร)

แต่งเป็นภาษาพม่า
และปริวรรตเป็นภาษาบาลี

พระมหาชนะ ธมฺมโรโช ป.ธ.๙

แปล

รศ.ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร

ตรวจแก้

วิสุทธิญาณกถา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

อาสีสนํ

สทฺธมฺมรํสีชาลิสฺส

สพฺพญญฺสฺส มเหสีโน

สทฺธมฺมรํสีสงฺฆาตํ

จิรํ ไชเตตฺถฺ สาสนํ ฯ

อโย สวิสุตฺธิกาย ญาณปฏฺธิปาฏฺฐิยา ทิปนฺกถา สงฺเขเปน วุจฺจติ
อธฺคตฺวิเสสานํ โยคินํ สุโพธาย, เย อุตฺรสฺส อุนฺนมนโอมนฺนวเสน ปากฺกํ
วาโยโผฏฺฐพฺพรูปํ วา ผุสฺนวเสน อภินิวิสิตฺวา, อนุกฺกเมน สพฺพปี ฉทฺวาริกํ
นามรูปํ วิปฺลสิตฺวา ทิฏฺฐจฺมมา โหนฺติ ปตฺตจฺมมา วิทิตฺจฺมมา
ปรีโยคาคหฺจฺมมา ตินฺนวิจฺจิจฺฉา วิคตฺกถํ กตฺวา เวสฺรชฺชปตฺตา อปรปฺจฺฉยา
สตฺถฺ สาสเน ฯ

๑. สีสวิสุทธิ

ยัม ทิ ปณฺจกคฺคกฺกทสงฺคสีเสสฺส อณฺเวยตรํ สฺมาทิตฺวา สุกฺตตํ
สรกฺขิตํ, อยัม อุปาสาโกสิกาณํ สีสวิสฺสุทฺธิ นาม ฯ

ยัม ปน ปาฐิมอกฺขสํวราทิจตฺตพฺพิธํ สฺปริสฺสุทฺธํ สีลํ, อยัม ภิกฺขุณฺโณ
สีสวิสฺสุทฺธิ นาม ฯ ตตฺถ จ ปาฐิมอกฺขสํวรํเอว ปธานํ, ตสฺมี ทิ ปริสฺสุทฺเธ
สตีภาวนํ สมฺปาเทตฺถํ สกฺโกตฺติเยว ฯ

วิปัสสนานยเลโส

ภาวนา จ นามเสสา สมถวิปัสสนาวเสน ทฺวิธา โหติ ฯ ตาสฺ โย
ปจฺมํ สมถภาวนํ ภาเวตฺวา อุปจารอปฺปนาวเสน ทฺวิสฺส สฺมาธึสฺส อณฺเวยตรสฺมี
จตฺวา ปณฺจปาทานกฺขนฺเธ วิปัสฺสตี อยัม สมถยานิโก นาม ฯ ตสฺส ทิ
วิปัสสนานยํ สนฺธาย ปปณฺจสฺสูทฺธิยํ ฐมฺมทาทายาทสฺสูตฺตวณฺณนายํ "อิเธกจฺโจ
ปจฺมํ อุปจารสฺมาธึ วา อปฺปนาสฺมาธึ วา อนฺุปฺปาเทตี, อยัม สมโถ ฯ โส ตณฺจ
ตํสมฺปยุตฺเต จ ฐมฺเม อนิจฺจาทีหิ วิปัสฺสตี, อยัม วิปัสสนาตี วุตฺตํ ฯ
วิสฺสุทฺธิมคฺเค จ "สมถยานิเกน ตาว จเปตฺวา เนวสณฺณานาสณฺณายตฺนํ
อวเสสรูปรูปาวจรชฺฌมานํ อณฺเวยตรโต วุฏฺฐาย วิตกฺกาทีนึ ฌานงฺคานึ
ตํสมฺปยุตฺตา จ ฐมฺมา ลกฺขณฺรสาทิวเสน ปรีคฺคาเหตุพฺพาตฺติอาทึ วุตฺตํ ฯ

โย ปน อุปจารสฺมาธึ วา อปฺปนาสฺมาธึ วา อนฺุปฺปาเทตฺวา อาทิตฺโต
ปฏฺฐาย ปณฺจปาทานกฺขนฺเธ วิปัสฺสตี, อยัม สฺุทฺธวิปัสสนายานิโก นาม,
อิมฺสฺสปี ทิ วิปัสสนานยํ สนฺธาย ตตฺถเอว ฐมฺมทาทายาทสฺสูตฺตวณฺณนายํ "อิธ
ปนฺนํจฺโจ วุตฺตปฺปการํ สฺมาธึ อนฺุปฺปาเทตฺวา, ปณฺจปาทานกฺขนฺเธ
อนิจฺจาทีหิ วิปัสฺสตีตี วุตฺตํ ฯ

วิสุทธิมคฺเค จ "สุทฺธวิปสฺสนายานิโก ปน จตฺสโล ธาตุโย
ปริคฺคณฺหาตตฺติ วุตฺตํ ๑ นิทานวคฺคสํยุตฺตเกปิ สฺสิมปริพฺพาชกสฺสฺสฺเต "ปฺพุเพ
ไซ, สฺสิม, ธมฺมฏฺฐิตฺติยาณํ ปจฺฉา นิพฺพานเ ธาณนฺติ ภควตา วุตฺตํ ๑

เตสุ สุทฺธวิปสฺสนายานิเกน โยคินา ยถาวุตฺตสฺสฺสฺวิสุทฺธิยา ปฏฺฐาย
นามรูปปริคฺคเห โยโค กาทพฺโพ ๑ โยคิ กุรฺมานเณ จ อตฺตโน สนฺตานเ
ปากฎฺฐานิ ปณฺจปาทานกฺขนุสจฺจาทานิ นามรูปานิ ยถาวสฺสรสฺสโต
ปริคฺคเหตพฺพานิ ๑

วิปสฺสนา ทิ นาม ฉสุ ทฺวาเรสุ ปากฎฺฐ นามรูปเ
สภาวสามณฺญลกฺขณาโต สลฺลกฺขเณเตน ภาเวตพฺพา ๑ อาทิตฺ ปน ฉสุ
ทฺวาเรสุ สพฺพตถ อุปฺปนฺนูปฺปนฺนํ สพฺพํ นามรูปิ อนุคฺคตฺวา อนุคฺคตฺวา
สลฺลกฺขเฑํ ทฺกฺกรํ โหติ ๑ ตสฺมา อาทิกมฺมิเกน โยคินา กายทฺวาเร
มุฏฺฐวเสน สฺสปากฎฺฐรูปิ ปจฺฉมํ สลฺลกฺขเฑตพฺพํ ๑ "ยถาปากฎฺฐิ
วิปสฺสนาภินิเวสฺสตี วิสุทฺธิมคฺคกฺฎิกายํ วุตฺตํ ๑ ตสฺมา นิสินฺนกาเล
นิสฺชชาวเสน จ สพฺพกายจฺจเคสุ มุสฺสนวเสน จ มุฏฺฐรูปานิ อุปฺนิชฺฌาย
"นีสิตามิ มุสฺสามิ, นีสิตามิ มุสฺสามิตฺติ อาทินา นเยน สลฺลกฺขเฑตพฺพานิ ๑ อถ
วา ปน นิสินฺนสฺส โยคิโน อุทเร อสฺสาสปสฺสาสปจฺจยา ปวตฺตํ
วาโยโผฏฺฐรูปิ อุณฺนมณโณณมนากาเรน นีรนฺตรํ ปากฎฺฐิ โหติ, ตมฺปิ
อุปฺนิชฺฌาย "อุณฺนมติ โอนมติ, อุณฺนมติ โอนมตฺติ อาทินา สลฺลกฺขเฑตพฺพํ ๑
เอวํ หิสฺส สลฺลกฺขเณตสฺส อุทฺรพฺภนฺตเร อุปฺปชฺชมานํ กายทฺวารํ
ปฏฺฐิถฺยณฺนิตฺวา ปฏฺฐิถฺยณฺนิตฺวา อุปฺปชฺชมานา วาโยธฺาตุ ธมฺมณากาเรน วา
จลนากาเรน วา เปลฺลนากาเรน วา อาวิญฺจณากาเรน วา ปากฎฺฐา โหติ ๑
ตตถ จ ธมฺมณากาโร วาโยธฺาตุยา วิตถมฺภนลกฺขณฺเเอว, จลนากาโร ปนสฺสา

สมุทฺติรณโร, เปลลนากาโร จ อาวิณณากาโร จ อภินิหารปัจจุภูฏานํ ฯ

ตสฺมา เอส (อุณฺณมณาทีอากาเรน ปากฏํ โผฏฐพฺพรูป
สลลฺกฺเขนโต โยคิ) เตสํ (ลกฺขณรสปัจจุภูฏานานํ) ปชานนฺวเสน รูปปริคฺคหํ
สมปาทฺเตติ ฯ ปจฺฉา ปน นามปริคฺคหํ จ ตทฺภยปริคฺคหํ จ สมปาทฺเตตฺวา
อนิจฺจาทีสามณฺณลฺกฺขณานิปี ปชานิสฺสตีเยวาทิ ฯ

เอวํ ปนสฺส อุณฺณมณาทีโผฏฐพฺพรูปี สลลฺกฺเขนตสฺเสว
สราคาทีจิตฺตานิ จ สุขาทีเวทนาทโย จ สพฺพกายงฺคปฏิสงฺขารา จ
ปาตฺถวณฺตีเยว ฯ ตถา เตปี สลลฺกฺเขตฺตพฺพา ฯ สลลฺกฺเขตฺตฺวา จ ปน
มฺูลอารมฺมณฺภูตํ อุณฺณมณาทีโผฏฐพฺพรูปีเอว นีรนฺตรํ สลลฺกฺเขตฺตพฺพนฺติ ฯ
อัยฺ เอตถ วิปสฺสนานยเลโส ฯ วิตฺถาโร ปน อีธ วตฺตํ น สกฺกา, อัยฺ ทิ
สงฺเขปวิสฺสุทฺธญาณกถา, น วิปสฺสนานยทีปนีกถาติ ฯ

๒. จิตตวิสุทธิ

ปจฺจมารมฺภกาเล ปนสฺส เอวํ สลลฺกฺเขนตสฺสาปี ยาว จิตฺตํ น
สุวิสฺสุทฺธํ โหติ, ตาว สลลฺกฺขณจิตฺตานํ อนฺตรนฺตรรา กามาทีอารมฺมณานิ
จินฺเตตฺตฺวา วิกฺขิตฺตจิตฺตานิปี อุปฺปชฺชนฺติ ฯ ตานิ โยคิ ฌาตํ สกฺโกติ วา น
วา ฯ สกฺโกนฺโตปี จ โลกํ อติกฺกนฺตกาเลเยว สกฺโกติ ฯ ตถา หิสฺส ขณิกสมาริ
อติวีย ตฺรุโณ โหติ อปฺปพฺโล, เตนสฺส ตานิ วิกฺขิตฺตจิตฺตานิ
สลลฺกฺขณภาวนาจิตฺตํ อวริตฺวา ติฏฺฐนฺติ ฯ ตสฺมา ตานิ วิกฺขิตฺตจิตฺตานิ
นีวรณจิตฺตานีติ วุจฺจนฺติ ฯ

ตสฺส ปน ขณิกสมาริสฺส พลวกาเล สลลฺกฺขณจิตฺตํ อุณฺณมณโณนมน

-นิสชชผุสนสมิณชนปสารถสสนสวนาทิสฺส สลลภเขตพพารมมเณสุ ปตมานํ
 ปตมานํ วย จ ปฏิทณฺณมานํ ปฏิทณฺณมานํ วย จ อุปติฏฺฐมานํ
 อุปติฏฺฐมานํ วย จ สฺสมาหิตํ หุตฺวา ปวตฺตติ ฯ ตถา หิสฺส
 อณฺเฑตถ ธาวนจิตฺตํ นาม เขภฺยฺเยน น อุปฺปชฺชติ, กทาจิ กรหฺจฺยเวย อุปฺปกํ
 อุปฺปชฺชติ ฯ ตถจฺ โส สเหว อุปฺปาทา สลลภเขตฺ สกฺโกติ
 (อุปฺปนฺนानนฺตรกาลํ สนฺธาย โลกโหวหารวเสน เหวํ วุตฺต) ฯ สห สลลภฺชเณน
 จ ตํ ธาวนจิตฺตํ วิคจฺจติ น ปฺน อุปฺปชฺชติ ฯ ตทนนฺตรปี โส ยถาปาภฺภู
 อารมฺมณํ สลลภฺเขตฺวา ปฺพเพ วย นฺรนฺตรํ สลลภฺชณฺจิตฺตเมว ปวตฺเตตฺ
 สกฺโกติ ฯ เตนสฺส จิตฺตํ ตทา วินีวรณํ นาม โหติ ฯ

เอวํ วินีวรณจิตฺตสฺส โยคิโน, ยทา จิตฺตํ สลลภฺชียมาเน
 สลลภฺชียมาเน อารมฺมเณ สฺฐจฺจตรํ อุปฺนิชฺฌาย อุปฺนิชฺฌาย ติฏฺฐติ, สลลภฺชณํ
 ปวตฺตติ ฯ ตทาสฺส ตสฺมี สลลภฺชียมาเน อารมฺมเณ ตสฺส ตสฺส
 วิปฺลสนาจิตฺตสฺส ขณฺมตฺตฏฺฐิตฺติสงฺขาโต สมาริปี นฺรนฺตรํ ปวตฺตติ ฯ อຍ
 จิตฺตวิสุทฺธิ นาม ฯ

โส หิ ขณฺมตฺตฏฺฐิตฺตโกปี สมานो ปฏิปกฺเขหิ อนภิกฺวณฺียตฺตา
 อุปฺจารสมาริณา สมานพฺโล โหติ ฯ วุตฺตํ เหนํ วิสุทฺธิมคฺคมหาภูิกาย
 อานาปานกถาวณฺณนาย:

"ขณฺิกจิตฺเตกคฺคตาติ ขณฺมตฺตฏฺฐิตฺตโก สมาริ ฯ โสปี หิ อารมฺมเณ
 นฺรนฺตรํ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภิกฺวโต อปฺปีโต วย จิตฺตํ
 นิจฺจลํ ฐเปตฺติติ ฯ

เอตถ หิ อารมฺมเณ นฺรนฺตรํ ปวตฺตณํ นาม ยถาปาภฺภู เอกํ

อารมมณํ สลลกุเขตฺวา ตทนนฺตรํเอว อณฺเณ สลลกุเขตฺติ, ตมฺปิ
 สลลกุเขตฺวา ตทนนฺตรํเอว อณฺเณนฺติ เอวํ สลลกุขณจิตฺตสนฺตติยา นีรนฺตรํ
 ปวตฺตนํ ฯ เอกากาเรน ปวตฺตนํ นาม อนเนเกสุปิ สลลกุเขตฺพพารมฺมณฺเส
 วิสฺทิสฺเสสุ วิปริวตฺตมาเนสุ นีรนฺตรํ ปวตฺตมานสฺส สลลกุขณจิตฺตสฺส ปน
 สมาหิตากาโร เอกสฺทิสฺเสยว โหติ ฯ ยาทิสฺเสน ทิ ส­มา­หิตากา­เร­น ป­จ­มํ
 อารมฺมณํ สลลกุเขตฺติ, ตาทิสฺเสนว ทฺตฺติยตฺตติยา­ทึ­น­ปิ ส­ล­ล­กุ­เขต­ตี­ติ วฺตฺตํ โห­ติ ฯ
 ปฏฺิ­ป­ก­ุ­เช­น อน­ภิ­ภฺว­โต­ติ เอ­เต­น ต­สฺส ข­ณิ­ก­ส­มา­ธิ­สฺส นี­ร­น­ตรํ ป­ว­ต­ต­มา­น­สฺส
 นี­ว­ร­เ­ณ­หิ อน­ภิ­ภ­ว­นึ­ย­ตํ ท­สฺ­เส­ติ, อ­ป­ปิ­โต วิ­ยา­ติ เอ­เต­น อ­ป­ป­นา­ป­ต­ต­ส­มา­ธิ­สฺส
 วิ­ย ต­สฺ­สา­ปิ พ­ล­ว­ตฺ­ตํ ท­สฺ­เส­ติ ฯ โส ทิ (อ­ป­ป­นา­ส­มา­ธิ­ส­ทึ­โส ข­ณิ­ก­ส­มา­ธิ)
 ลี­ขา­ป­ป­ต­ต­วิ­ป­ล­ส­น­าย ป­าก­โ­กฺว ส­ง­ข­ารุ­เป­ก­ุ­ชา­ย­ปี­ติ ฯ

นนุ อญฺจกถาสฺ อุ­ป­จ­าร­อ­ป­ป­นา­ส­มา­ธิ­นํ­เย­ว จิตฺต­วิ­สุ­ทฺ­ธิ­ภา­โว
 วฺตฺ­โต­ติ? ส­จ­จํ, อิม­ม­ปิ ป­น ข­ณิ­ก­ส­มา­ธิ อุ­ป­จ­าร­ส­มา­ธิ­ม­หิ ป­ก­ุ­ชิ­ป­ิต­วา ต­ต­ถ
 วฺตฺ­ต­น­น­ติ ค­เห­ต­พ­พํ, ส­ติ­ป­ญฺ­จ­าน­อ­ญฺ­จ­ก­ถ­ายํ ทิ "เส­ส­สา­นิ ท­ว­า­ท­ส­ปิ
 อุ­ป­จ­าร­ก­ม­ม­ญฺ­จ­าน­า­เน­ว­า­ติ วฺตฺ­ตํ ฯ ต­ต­ถ ทิ อี­ริ­ยา­ป­ถ­ป­พ­พ­ส­ม­ป­ช­ณฺ­ย­ป­พ­พ­
 ธา­ตฺ­ม­น­สิ­การ­ป­พ­พ­า­นํ ว­เส­น ม­น­สิ­ก­โร­น­ต­สฺส ป­ว­ต­ต­ส­มา­ธิ เอ­ก­น­เต­น
 ข­ณิ­ก­ส­มา­ธิ­เย­ว นาม, ต­ท­น­น­ตรํ โล­กิ­ย­อ­ป­ป­นา­ส­มา­ธิ­ยา อ­นุ­ป­ป­ช­ช­น­โต ฯ
 ย­สฺ­มา ป­น โส ส­ม­ถ­ก­ม­ม­ญฺ­จ­า­เน­สุ ป­ว­ต­ต­อุ­ป­จ­าร­ส­มา­ธิ วิ­ย นี­ว­ร­เ­ณ วิ­ก­ข­ม­ภ­เอ­ตํ
 ส­ก­โก­ติ; ย­สฺ­มา จ ม­ค­ค­ผล­อ­ป­ป­นา­ส­มา­ธิ­นํ อุ­ป­จ­าร­ญฺ­จ­าน­ิ­โก, ต­สฺ­มา ต­ท­เว
 ข­ณิ­ก­ส­มา­ธิ อุ­ป­จ­าร­นา­เม­น โว­ห­ริ­ต­วา ต­น­น­ิ­พ­พ­ต­ต­ก­ม­ม­ญฺ­จ­าน­า­น­ิ­ปิ
 "อุ­ป­จ­าร­ก­ม­ม­ญฺ­จ­าน­า­น­ิ­ติ ต­ต­ถ วฺตฺ­ต­า­น­ิ ฯ ต­สฺ­มา นี­ว­ร­เ­ณ วิ­ก­ข­ม­ภ­เอ­ตํ ส­ม­ต­โ­ถ
 ข­ณิ­ก­ส­มา­ธิ­ปิ "อุ­ป­จ­า­โร­ติ จ "จิตฺต­วิ­สุ­ทฺ­ตี­ติ นามํ ล­ภ­ตี­ติ ท­ญฺ­จ­พ­โพ ฯ อี­ต­ร­ถา
 ทิ อุ­ป­จ­าร­ส­มา­ธิ วา อ­ป­ป­นา­ส­มา­ธิ วา อ­นุ­ป­ป­า­เท­ต­วา วา เก­ว­ลํ วิ­ป­ล­ส­น­ต­สฺส

สุทรวิปัสสนายานิกสส จิตตวิสุทฺธิ ทุรูปปาทา ลียติ ฯ

๓. ทิฏฐิวิสุทฺธิ

๑. นามรูปปริจฺเจตญาณํ

จิตตวิสุทฺธิยา ปเนส สมณฺนาคโต สลฺลกฺเขนฺโตเยว เอวํ นามรูปปริจฺฉินฺทิตฺวา ปชานาติ "อุณฺณมนํ อณฺณํ, โอนมนํ อณฺณํ, นิสินฺทํ อณฺณํ, ผุสํ อณฺณนฺติ อาทินา สลฺลกฺขิตฺรูปานิ วิสฺสุ วิสฺสุ ปริจฺฉิซฺช ปชานาติ ฯ ตถา "อุณฺณมนสฺส ปชานนํ อณฺณํ, โอนมนสฺส ปชานนํ อณฺณนฺติ อาทินา สลฺลกฺขิตฺรูปานิ จ วิสฺสุ วิสฺสุ ปริจฺฉิซฺช ปชานาติ ฯ ตถา "อุณฺณมนํ อณฺณํ, ตมฺปชานนํ อณฺณํ; โอนมนํ อณฺณํ, ตมฺปชานนํ อณฺณนฺติ อาทินา รูปารูปานิ จ วิสฺสุ วิสฺสุ ปริจฺฉิซฺช ปชานาติ ฯ เอวํ ปชานนญฺจ สลฺลกฺเขนฺตสฺเสว, น จินฺเตนฺตสฺส ฯ สลฺลกฺขณฺวเสน ปวตฺตปจฺจกฺขณาณํ เอว, น จินฺตตามยณาณนฺติ วุตฺตํ โหติ ฯ

ตตฺถ จกฺขฺนา รูปํ ทสฺสนกาเล "จกฺขุ อณฺณํ, รูปํ อณฺณํ, ทสฺสนํ อณฺณํ, ตมฺปชานนํ อณฺณนฺติ อาทินา วิสฺสุ วิสฺสุ ปริจฺฉิซฺช ปชานาติ ฯ โสตาทีหิ สทฺทสฺวนาทิกาลेषฺปิ เอสฺเสว นโย ฯ

ตทา เจส สลฺลกฺเขนฺโตเยว สลฺลกฺขณฺนามธฺมฺเม จ จินฺตฺนวิจาร์ณ-
นามธฺมฺเม จ "อารมฺมณฺภิกฺขุ คมนสฺภาโวติ วา, "อารมฺมณฺภิกฺขุ
นมนสฺภาโวติ วา, อารมฺมณฺสฺส วิชานนสฺภาโวติ วา สยํเอว ปจฺจกฺขณาณน
ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปชานาติ ฯ อุณฺณมนฺโอนมนฺนิสินฺทาทินาเมน โวหริเต ปน
สกลกายปริยาปนฺเน รูปธฺมฺเม "อารมฺมณฺภิกฺขุ อนมนสฺภาโวติ วา,

"อารมมณสฺส อวิชานนสฺภาโวติ วา ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปชานาติ ฯ เอวํ ทิ
 รูปสฺส ชานนํ อพฺยกตปจฺจุปฺภุจฺจาเนน ปชานนํ นาม ฯ วุตฺตํ เหน็ด มฺลฏฺฏิกายํ
 "..... อนารมมณตา วา อพฺยากตตา ทฏฺฐพฺพาทิ ฯ

เอวํ สลฺลกฺขณฺเณ สลฺลกฺขณฺเณ สลฺลกฺขณฺชิตฺรูปสฺส จ สลฺลกฺขณฺฉิตฺตสฺส จ
 ยถาถาวสฺสรสฺสโต ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปชานนํ นามรูปปริจฺเฉทญาณํ นาม ฯ

อิมสฺส ปน ญาณสฺส ปรีปกุกฺกกาลฺลํ โส เอวํ ปชานาติ: ปสฺสสนกฺขณฺเณ
 อุณฺนมนํเอว จ ตมฺปชานนํเอว จ อตฺถิ, น อิติ อญฺโฆ อตฺตาทิ จ;
 อสฺสสนกฺขณฺเณ โอนมนํเอว จ, ตํ ปชานนํเอว จ อตฺถิ, น อิติ อญฺโฆ
 อตฺตาทิ จ; อิติ อาทินา ปชานิตฺวา "อารมฺมณฺรูปญฺเจว ตมฺปชานนนามญฺจา
 ติ อิทํเอว ทวฺยํ อตฺถิ; อิทํเอว ทิ ทวฺยํ ปฏฺฐิจฺจ สตฺโตติ วา ปุคฺคโลติ วา ชีโวติ
 วา ปโรติ วา ปุริโสติ วา อิตฺถิติ วา โวหรนฺติ ฯ เอกนฺตโต ปน อิติ อญฺโฆ
 สตฺโตติ วา ปุคฺคโล วา ชีโว วา อหํ วา ปโร วา ปุริโส วา อิตฺถิ วา นตฺถิติ
 สลฺลกฺขณฺโตเยว สยํเอว ปชานาติ ปสฺสติ ฯ อयํ ทิฏฺฐวิสุทฺธิ นาม ฯ

๔. กงฺขาวิตฺรณวิสุทฺธิ

๒. ปจฺจยปริคฺคหญาณํ

ทิฏฺฐวิสุทฺธิยา ปน ปรีปกุกฺกาย สลฺลกฺขณฺชิตนามรูปสฺส ปจฺจโยปิ ปากฺโข
 โหติ ฯ ปจฺจํ ทิ รูปสฺส ปจฺจยภูตํ จิตฺตํ ปากฺโข โหติ ฯ กถํ ? หตฺถปาทาทีนํ
 สมิณฺชนาทิกาลฺลสฺส สมิณฺชิตฺกามตาจิตฺตาทินิ ปากฺฆานิ โหนฺติ ฯ เตน โยคิ
 ตานิ ปจฺจํ สลฺลกฺขณฺเตว ปจฺจนา สมิณฺชนาทีนํ สลฺลกฺขณฺเตติ ฯ อถ โส เอวํ
 ปจฺจกฺขโต ปชานาติ "สมิณฺชิตฺกามตาจิตฺเต สติ สมิณฺชชนสงฺขารํ รูปิ

อุปปชชติ; ปสาร์ตูกามตาจิตเต สติ ปสาร์นสงขารัง รูปี อุปปชชตีติ
 อาทินา ปจจกขโต ปชานาติ ฯ ปุน นามสสาปิ ปจจยั เอวံ ปจจกขโต
 ปชานาติ "พหิทธา จิตเต ธาวิตุกาเม สติ ปชัม ตทญจฉวิกัง มนสิการจิตต์
 อุปปชชติ, ตสมิ อสลลกขิตเต พหิทธา จิตต์ ธาวัตติ ฯ ตสมิ ปน สลลกขิตเต
 ญาณे พหิ ธาवनจิตต์ น อุปปชชตีติ อาทินา จ, จกขาทิทฺวาเร เจว
 รุปาทิอารมมणे จ สติ ทสสนาติจิตต์ อุปปชชติ, อสติ น อุปปชชตีติ อาทินา
 จ, สลลกขेतพุเพ वा णात्तพุเพ वा อารมมणे สติ
 สลลกขณจิตตนิจาร์นปชานนจิตตานิ อุปปชชนติ, อสติ น อุปปชชนตีติ
 อาทินา จ ปชานาติ ฯ ตทา หิสฺส โยคิโน กายे เยภฺยเยน อนेกา นानาวิธา
 ทุกฺขา เวทนาปี ปากฺภา โหนติ ฯ ตาสु จ เอกาย เวทนาย สลลกขियमानาย
 (อนาทริกิริยา เหลสา) อญฺเฌา เวทนา อญฺตถ อุปปชชติ ฯ ตาย จ
 สลลกขियमानาย อญฺเฌา อญฺตถาติ เอวံ อุปปนฺนุปฺนนา เวทนาโย
 อนฺคนตฺวา โยคิ สลลกขेतติ ฯ สลลกขेन्โตปี ปน ตาส์ เวทนान์ อุปฺปาท-
 สงฺขาตํ อาทิภาคํเยว ปชานาติ, น ภงฺคสงฺขาตํ อนฺตภาคํ ฯ ตถา
 สณฺจानนิมิตฺตานิปี อนेกาणि นานาวิธานิ ปากฺภาणि โหนติ, เจตियสณฺจान์
 वा ภิกฺขุปรุสอิตฺถิเคहरुกฺขอุยฺยานเทววิमानวลาหกาทิสฺสุ อญฺตฺรํ วาติ
 เอวรूपานิ อนेกาणि นานาวิธานิ สณฺจानนิมิตฺตานิ ปากฺภาणि โหนติ ฯ
 เตสุปี ปากฺภฺสฺสุ ชาเตสุ เอกัง สลลกขेन्ตสฺเสว อญฺญํ ปากฺภุ, ตปี สลลกขे
 นตสฺส อญฺญนฺติ เอวံ ยถापากฺภาणि นิมิตฺตานิ อนฺคนตฺวา สลลกขेतติ ฯ
 สลลกขेन्โตปี จ เตสํ อาทิภาคํเยว ปชานาติ, น อนฺตภาคํ ฯ อถ โส เอวံ
 ปชานาติ "จิตต์ นาม ยํ ยํ อารมฺมณं ปากฺภุ ตํ ตํ อนฺคนตฺวา อนฺคนตฺวา
 อุปปชชติ, อารมฺมणे สติ จิตต์ อุปปชชติ, อสติ น อุปปชชตีติ ฯ

สลลภขณานํ อนฺตรนฺตรา ปเนส เอวปี อฺนฺมานโต ปฏฺฐิสนฺนํ จิตฺวา
 ปชานาติ: "อวิชชาตณฺหากมฺมาทึนํ เหตุปจฺจยानํ อตฺถิภาวโต อิทํ นามรูป
 ปวตฺตตีติ ฯ เอวํ อสฺส ปจฺจกฺขโต จ อฺนฺมานโต จ สปจฺจยสฺส นามรูปสฺส
 สลลภฺเขตฺวา ปชานนํ ปจฺจยปรีคฺคฺทณฺณานํ นาม ฯ

อิมสฺมี จ ญาณे ปรีปฺกฺเก โยคิ อตฺตโน อตฺตโน อฺนฺรูเปหิ ปจฺจเยเหว
 ปวตฺตมานํ นามรูปมตฺตํเอว ทิสฺวา "ปจฺจยนามรูปเอว จ ปจฺจยฺปฺนฺนนามรูป
 เอว จ อตฺถิ, น อิตฺโต อณฺโณ สมิณฺชนาทิการโก วา ทุกฺขาทิเวทโก วา
 ปุคฺคโล นาม อตฺถิตี วินิจฺฉยวเสน ปชานาติ ฯ อยํ กงฺขาวิตฺรณวิสุทฺธิ นาม ฯ

๓. สมุสสนญาณํ

อิมาย จ ปน กงฺขาวิตฺรณวิสุทฺธิยา ปรีปฺกฺกาย โยคิ ตสฺส ตสฺส
 สลลภฺจิตฺตสฺส อารมฺมณสฺส อาทิมชฺฉิมอนฺตภาเค ปรีจฺฉินฺนิตฺวา สฺฐุจฺ ปชานาติ ฯ
 ตทา ทิ โส ยถาสลลภฺชิตฺเตสุ อารมฺมณेषु อุนฺนมนเน ปรีโยสิเตเอว
 โอนมนสฺส อฺปฺปชฺชนนฺจ ตสฺมี ปรีโยสิเตเอว อุนฺนมนสฺส อฺปฺปชฺชนนฺจ,
 ปาทสฺส อฺกฺเขปเน ปรีโยสิเตเอว ทฺรณสฺส อฺปฺปชฺชนนฺจ, ตสฺมี ปรีโยสิเต
 เอว นิกฺขิปนสฺส อฺปฺปชฺชนนฺจติ เอวํ ปฺริมสฺส ปฺริมสฺส วิคตกาเลเยว
 ปจฺฉิมสฺส ปจฺฉิมสฺส อฺปฺปชฺชนํ สฺฐุจฺ ปชานาติ ฯ ทุกฺขเวทนาสุ จ เอเกกตถ
 ปวตฺตมานาย เอเกกาย เวทนาย วุปฺสนฺตกาเลเยว อณฺณตถ เอเกกาย
 อภินวเวทนาย อฺปฺปชฺชนนฺจ, ทวตฺตติกฺขตฺตํ วา ตทฺตตฺริ วา สลลภฺชียมานาย
 ตสฺสา ทุกฺขเวทนาย สณฺนิกํ ตนฺนํ ทฺตฺวา ปรีโยसाने สพฺพโส
 วุปฺสมนนฺจ ปสฺสตี ฯ มนฺลืออาปาถํ อาคเตสุ จ นิमितฺตสฺนฺจฺจเนสุ สลลภฺจิตฺตสฺส
 เอเกกสฺส วิคตกาเลเยว อณฺณสฺส อภินวอารมฺมณสฺส อาปาถาคมนนฺจ,

ทวดตักขตตํ วา ตทตตรี วา อุปนิชฌายิตวา สลลกขियมานสส ตสส ตสส
อารมมณสส สณจริตวา สณจริตวา วา, ตนุกํ ตนุกํ วา หุตวา, นาติวิภูตํ
นาติวิภูตํ วา หุตวา ปรีโยसानเน สพพโส วิคมนนญจ สฎฺฐจฺ ปชานาติ ฯ
ขยวยวิริหิตํ นิจจฐวธมมํ ปน น ปสฺสติ ฯ

อเถส สลลกขियมานํเยว ตํ ตํ อารมมณํ ขยปฺปตตํ วยปตตํ ทิสฺวา
"อนิจจํ ขยญฺเฌนาติปิ สมฺมสฺติ ฯ" อุปฺปชฺชิตวา อุปฺปชฺชิตวา ภิชฺชนญฺเฌน
ทุกฺขนฺติปิ สมฺมสฺติ ฯ เอสาย ทุกฺขาย เวทนาย นิรฺุทฺธาย อญฺเฌา อุปฺปชฺชติ,
ตายปิ นิรฺุทฺธาย อญฺเฌาติ เอวํ นิรฺนตฺรํ อุปฺปชฺชมาณา อนเภา
ทุกฺขเวทนาโย ปสฺสิตวา "ทุกฺขราสีเอวาติปิ สมฺมสฺติ ฯ" อตตโน วเสน
อนฺุอุปฺปชฺชิตวา ภิชฺชนญฺเฌน, อนิสฺสาโร อนตฺตาสภาวธมฺมตตเมตฺตนฺติปิ
สมฺมสฺติ ฯ

เอวํ จินฺตฺนวิจารณวิริหิตฺเตน สุทฺธสลลกฺขณฺเนว อนิจฺจาทิสภาวํ
ถตฺวา ยํ สลลกฺขิตสฺส อารมฺมณสฺส "อนิจจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ สมฺมสนํ, อิทํ
ปจฺจกฺขสมฺมสนญฺานํ นาม ฯ"

เอวํ ปน สกึ วา อนเภาวาร์ วา ปจฺจกฺขโต ปสฺสิตวา, เตน ปจฺจกฺขโต
ทิกฺกฺเฌน อารมฺมณฺน อนฺุมนิตฺวา, อตีเต จ อนาคเต จ ปจฺจปฺปนฺเน จ
สพฺพสฺมิปิ จ โลเก สพฺเพปิ นามรฺูปธมฺเม "เอวเมว อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตาติ
สมฺมสฺติ วินิจฺฉินาติ, อิทํ อนฺุมานสมฺมสนญฺานํ นาม ฯ"

อิทํเอว ทิ ญานํ สนฺุทฺธาย ปฏฺิสมฺภิทามคฺเค วุตตํ "ยงฺกิณฺจิจิ รฺูปี
อตีตฺตานาคตปจฺจปฺปนฺนํ อชฺฌตตํ วา พหิทฺธา วา โอพาริกํ วา สุขุมํ วา หินํ
วา ปณฺิตํ วา ยํ ทฺูเร สนฺุติเก วา, สพฺพํ รฺูปี อนิจฺจโต ววตฺถเปติ เอกํ

สมมสนนติ อาทิ ฯ

กถาวตฤฏฐกถายปี วุตต์: "เอกสงฆารสสปี อนิจจตาย ทิฏฐาย
'สงฆารธา อนิจจชาติ อวเสเสสฺ นยโต มนสิกาโร โหติ) ติ จ

"สพฺเพ สงฆารธา อนิจจชาติ อาทิวจันํ นยโต ทสฺสนํ สนฺธาย วุตต์,
น เอกขณ อารมมณโตติ จ, (อิทํ นยวิปสฺสนาติ นามกรณ ปมาณภูตํ
วจัน) ฯ

มชฺฉิมนิกายอฏฐกถายปี วุตต์ "ยสฺมา เนวสญฺญานาสญฺญายตเน
พฺพุธานํเยว อปฺปทมฺมวิปสฺสนา โหติ น สาวกานํ, ตสฺมา เอตถ กลาป-
วิปสฺสนํ ทสฺเสนโต เอวํ อาหาติ ฯ (อิทํ ปน กลาปสมมสนนติ นามกรณ
ปมาณภูตํ วจัน) ฯ

๔. อุทฺถพฺพยฆานํ

ปจฺจุปฺปนํเอว นามรูป อปฺพุพฺพาจริมํ สลฺลกฺขเขตฺุ สมตถกาเล ปนสฺส
วิปสฺสนาย อานุกาเวน โอยาสเ ปาตุภวติ ฯ โส จ กสฺสจฺจ ปทฺธิปาโลโก วีย
ปณฺณายติ, กสฺสจฺจ วิชฺชจฺจนทสฺสุริยาทินํ อณฺณตฺราโลโก วีย ปณฺณายติ, กสฺสจฺจ
ขณฺมตฺตํ ติฏฺฐติ กสฺสจฺจ จิรํ ฯ

วิปสฺสนาสมปฺยุตฺตา จสฺส พลวตี สติปิ อุปฺปชฺชติ ฯ ตาย จ
อานุกาเวน สพฺพํ อุปฺปนํอุปฺปนํ นามรูป สลฺลกฺขณจิตฺเต สยํเอว อาคตํ
วีย อุปฺภูจฺจติ, สติ จ ตสฺมี นามรูปे สยํเอว ปตฺติตา วีย โหติ ฯ เตเนส ตทา
"สริตฺุ อสฺกฺกุณฺณยํ นามรูป นาม นตฺถิติ สณฺณิ โหติ ฯ

สลฺลกฺขณสงฺฆาตา จสฺส วิปสฺสนาปณฺณายปี ติกฺขา สุรา วิสทา โหติ ฯ

ตาย เจส อานุกาเวน สพฺพํ สลฺลภฺขิตํ นามรูปํ สฺนินฺนิตสฺตฺเถน ฉินฺทนฺโต วย เวลฺกาศิพฺ วิสฺ วิสฺ ปริจฺฉินฺนิตฺวา สุวิสฺ ฆานาติ ๑ เตเนส ตทา "สลฺลภฺเขตฺ อสฺกฺกฺเณยฺ นามรูปํ นาม นตฺถิตฺ สยฺยํ โหติ ๑ อนิจฺจาติลฺกฺขณานิ วา อญฺเฆ วา สภาวากาเร วิจฺฉินฺโต จ สพฺพํ ฆเณเนว สุวิสฺ ฆานาติ ๑ ตฺปิ โส ปจฺจกฺขณานนฺติ สยฺยํ โหติ ๑

วิปฺสฺสนาสมฺปยุตฺตา จสฺส พลวตี สทฺธาปิ อุปฺปชฺชติ ๑ ตาย จสฺส อานุกาเวน สลฺลภฺเขนตสฺส วา จินฺเตนตสฺส วา จิตฺตํ สฺปฺสนนฺ อนาวิลํ ๑ พุทฺธคฺคณาทีสุ อนุสฺสรนตสฺส สุภฺนฺจ ปกฺขนฺทติ, ฐมฺมํ เทเสตฺกฺกามตา จ โยคาวจฺรณํ คฺคฺเณสุ ปสาโท จ ปิยณฺาติมิตฺเต ภาวนาย อฺยโยเชตฺกฺกามตา จ กมฺมฏฺฐานเทสฺกโหวาทกฺกจฺรียานํ อุปฺการานุสฺสรณญฺจาติ เหวอฺอาทิกฺกา จ จิตฺตกิริยาวิเสสา อุปฺปชฺชติ ๑

ขุทฺทิกาทิกฺกา จสฺส ปญฺจวิธา ปีติปิ อุปฺปชฺชติ ๑ สฺา ทิ จิตฺตวิสุทฺธิกาลโต ปฏฺฐาย โลมฺหฺสนกฺายจฺกจลนาทีนิ ฆเนตฺวา ตทา สกฺลสฺมี กายเ อติมธฺรสุขมสมฺผลฺเสน ปุราเปตฺวา อติปณฺิตํ สฺาตสุขํ ฆเนติ ๑ ตทา จสฺส อานุกาเวน สกฺโล กายเ เทภฺฐา อมุสิตฺวา อากาสเ อุกฺคนตฺวา วย จ วาตภิสฺยํ นิสฺิทมาโน วย จ อุกฺคนตฺวาคโต วย จ ฆายติ ๑

กายจิตฺตานํ ทฺรธวูปสมลฺกฺขณา จสฺส ปสฺสทฺธิปิ ปาตฺกฺวติ ตทฺนุคฺตา ลหฺตาทโยปิ ๑ ตสฺมี จสฺส อานุกาเวน นิสฺินฺนกาเล วา จงฺกมฺนฆานสยฺน- กาลेสุ วา เนว กายจิตฺตานํ ทฺรโถ, น คารวํ, น กกฺขพฺตา, น อกมฺมญฺยตฺตา, น เกลณญํ, น วงฺกาทา โหติ ๑ อถ โฆ ปนสฺส กายจิตฺตานิ ปรมฺสฺสาสปตฺตพฺพาเวน (นิพฺยาปารกาเวน) ปสฺสทฺธานิ, สีมํ สีมํ ปวตฺตนฺวเสน

ลหุณี, ยถิจฉิตารมมณํ มนสิกาตุํ สมถภาเวน มุทุณี, ยถิจฉิตกาลํ มนสิกาตุํ
 สมถภาเวน กมฺมณฺณยานิ ปคฺคณภาเวน (วิปสฺสิตพฺพสฺส วิปสฺสิตุํ สุกรภาเวน)
 สุวิสทานิ, กุสลกมฺเมสุเยว นินฺนโปณปพฺพารภาเวน อุชฺฐกานิเยว โทหนฺติ ฯ

สกลสรีรํ อภิสนฺทยมานํ จสฺส อติปณฺิตํ สุขํ อุปฺปชฺชติ ฯ
 ตสฺसानุภาเวน เจส ตทา "สพฺพทา สุขิโตสฺมิติ จ, "กทาจิปิ อนนฺนฺภูตปฺพพฺ
 สุขํ อนฺนภาวามิติ จ อิติ สยฺยณิ หุตฺวา อติวีย โสมนสฺสิตจิตฺโต โหติ ฯ อตฺตโน
 จ วิเสสฺปวตฺติ อณฺเณสํ กเถตุกาโม โหติ ฯ อิเมสยฺยนิ ปสฺสทฺธาทอนฺคฺคหิตานํ
 ปิติสฺขานํ ปวตฺติ สนฺธาย วุตฺตํ:

สุขุณฺณาการํ ปวิฏฺจสฺส	สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน
อมานุสี รัตติ โหติ	สมฺมา ธรรมํ วิปสฺสโต ฯ
ยโต ยโต สมฺมสฺติ	ชนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ
ลภติ ปิติปาโมชฺช	อมตํ ตํ วิชานตํ ฯ

อสีถิลํ จสฺส อนจฺจารทฺธํ สฺปคฺคหิตํ สมฺปฺปวตฺตํ วิริยมฺปิ
 อุปฺปชฺชติ ฯ ปฺพเพ ทิสฺส วิริยํ กทาจิ ลีถิลํ โหติ, เตเนส ตทา
 ถินมิทฺธาภิกฺภูโต หุตฺวา ยถาปากฺกํ อารมฺมณํ นีรฺนตฺรํ สลฺลกฺเขตฺตุํ จ น
 สกฺโกติ, ญาณณฺจสฺส น วิสทํ โหติ ฯ กทาจิ ปน อจฺจารทฺธํ โหติ, ตทาปิ
 อุทฺธจฺจาภิกฺภูโต หุตฺวา ตเถว โหติ ฯ อิทานิ ปเนส อสีถิเลน อนจฺจารทฺเธน
 สฺปคฺคหิตฺเตน สมฺปฺปวตฺเตน วิริเยน เต โทเส สมตฺติกฺกมิตฺวา ยถาปากฺกํ
 อารมฺมณํ นีรฺนตฺรํ สลฺลกฺเขตฺตุํ จ สกฺโกติ, ญาณณฺจสฺส สุวิสทํ โหติ ฯ

สพฺพสงฺฆาเรสุ มชฺฌตตภูตา จสฺส วิปสฺสนูปเปกฺขาปิ พลวตี
 อุปฺปชฺชติ ฯ ตาย เจส อานุกาเวน สงฺฆารานํ อนิจฺจาภิภาววิจฺฉินเนปิ มชฺฌโต
 หุตฺวา ปจฺจุปฺปนนามรูป นิรนฺตรํ สลฺลภฺเขตฺ สกฺโกติ ฯ ตทา หิสฺส สลฺลภฺขณฺ
 พฺยาปารรหิตํ หุตฺวา สยํเอว สลฺลภฺเขนฺตํ วิย โหติ ฯ อาวชฺชนูปเปกฺขาปิ จ
 พลวตี อุปฺปชฺชติ, ตาย จสฺส อานุกาเวน จิตฺตํ อาวชฺชิตฺเต อารมฺมเณ เวเคน
 ปกฺขนทนต์ํ วิย โหติ ฯ

ยถาวุตฺตโสภาสาทิปฏฺฐิมณฺฑิตาย ปนสฺส วิปสฺสนาย
 อสฺสาทยมานา สุขฺมา สนฺตาคารา นิกฺขตฺติ อุปฺปชฺชติ ฯ ตถจ โส กิเลโสติปิ
 ชานิตฺ น สกฺโกติ, ภาวนารติตฺตเวว ปน มณฺเฑติ, เตเนว ตํ โยคิโน
 "อิทาเนวาทํ ภาวนาย สฺกุจฺ อภิรมาเมติปิ ปสฺสนติ ฯ

อถ โส เอวํ สโสภาสํ ปิติสฺขํ อนุภาวิตฺวา อนายาเสน สิมํ สิมํ สลฺลภฺเขตฺ
 สมตถํ สุวิสทํ สลฺลภฺขณฺเอว สาทิยนฺโต "อทฺธาหํ มคฺคผลปฺปตฺโตมฺหิ
 ภาวนากิจฺจํ เม ปรีนิฏฺฐิตนฺติ มณฺเฑติ ฯ อยํ อมคฺเคเยว มคฺโคติ
 มิจฺฉาคาโห อุปกฺกิเลโส นาม ฯ

โสภาสาทโย ธมฺเม มคฺคผลนฺติ อคฺคณฺหโตปิ ปน เตสุ อสฺสาทโ
 อุปฺปชฺชติเยว, เอโสปิ วิปสฺสนาย อุปกฺกิเลโสเยว ฯ ตสฺมา เตหิ อุปกฺกิเลเสหิ
 สมฺกิณฺณํ อุปกฺกิลฺภฺจํ สลฺลภฺขณฺณานํ สิมํ สิมํ ปวตฺตมานํปิ
 ตรฺณอุทฺยพฺพยณฺเฑเยว นาม ฯ ตโตเยว เจส ตทา นามรูปานํ อุทฺยพฺพยํ
 สุปริสฺสุทฺธํ ฅาตุํ น สกฺโกติ ฯ

๕. มคฺคามคฺคณาณทสฺสนวิสุทฺธิ

อถสฺส เอวํ สลฺลภฺเขนฺตสฺเสว โยคิโน "โสภาสาทโย ธมฺมา น มคฺโค,

"อิทาเนเวตํ อุปฺปชฺชติ, อิทาเนเวตํ ภิชฺชตฺติ ปพฺพปพฺพโต สนฺธิสนฺธิโต
 โอิธิโอิธิโต ฉินฺนฉินฺนโต ปสฺสนตฺสส, ยทา ตํ อุทฺยพฺพยฅาณํ ปรีปกํ โหติ
 ติกฺขํ พลวํ, ตทา ตํ ฅาณํ ลหุํ ลหุํ อุปฺปชฺชติ, อตฺตนาเว อตฺตนาเว วหนตํ วย
 นิรนฺตรํ ปวตฺตติ, นามรูปสงฺขารายิ ลหุํ ลหุํ อุปฺภุชฺชนติ ฯ เอวํ ฅาณ
 ติกฺขเว วหนเต สงฺขารेषु ลหุํ อุปฺภุชฺชนเตสุ สลฺลภฺขิตนามรูปสฺส อุปฺปาโทปิ
 น ปญฺญาติ, จิตฺตสงฺขาโต มชฺฅเม ภาโวปิ น ปญฺญาติ, นามรูปานํ
 อวิจฉินฺนปฺปวตฺตติสงฺขาตํ ปวตฺตติ น ปญฺญาติ, หตฺถปาทมฺขกายาทิสงฺขาตํ
 สนฺจานนินิมิตฺตปิ น ปญฺญาติ ฯ อถ โข ปน ชโยติ วา วโยติ วา เภโหติ วา
 วตฺตพฺโพ นิโรโรเยว ปญฺญาติ ฯ

อุทฺรสฺส อุณฺนมนํ สลฺลภฺเชนตฺสส หิ ตฺสส อาทิภาโคปิ มชฺฅเม ภาโคปิ
 น ปญฺญาติ, อุทฺรสนฺจานปิ น ปญฺญาติ ฯ เกวลํ ปน ตฺสส อนฺตภาคภูโต
 ชยนิโรโรเยว ปญฺญาติ ฯ โอนมเนปิ เอเสว นโย ฯ หตฺถปาทานํ
 สมินฺชนกาเล จ สมินฺชนํ สลฺลภฺเชนตฺสส ตฺสส อาทิภาโคปิ มชฺฅเม ภาโคปิ
 หตฺถาทิสนฺจานปิ น ปญฺญาติ ฯ ปสฺรนาทิกาลेषุปิ เอเสว นโย ฯ ตทา
 หิสฺส สลฺลภฺขियมานํ อารมฺมณํ สพฺพโส อวิชฺชมานํ วย จ อวิชฺชมานํ วย จ
 ปญฺญาติ ฯ เตน โส ตทา สพฺพโส อวิชฺชมานํ อภาวปฺปตฺตํ นิรฺุทฺธมฺมํ
 สลฺลภฺเชนโต วย โหติ ฯ สลฺลภฺขณจิตฺตตฺถจ สลฺลภฺขियมาเน อารมฺมณ
 อสมปตฺตํ วย โหติ ฯ ตโตเยเวตถ โภจ โยคิ "วิปฺสฺสนา เม ปรีทีนาติปิ
 คณฺหาติ; น ปเนวํ คเหตุพฺพํ ฯ

ปฺพเพ หิสฺส ปกฺติจิตฺตํ สนฺจานาทีปญฺญตฺติอารมฺมณेषุ รมิ, ยาว
 อุทฺยพฺพยฅาณา จสฺส นินิตฺตํ ปญฺญาติเยว ฯ เตนสฺส จิตฺตํ สวิกฺคเห
 สนินิตฺเต วิภูเต สงฺขารารมฺมณ รมิ ฯ อิทานิ ปน ฅาณสฺส ตถา ภาวิตตฺตา

สงขารานํ วิคคหฏตํ นิमितตํปี น ปณณายติ, โภ ปน วาโท ตโต
 โอฬาริกปณณตติยา ปณณายเน ฯ ตถา เตสํ อาทิภาคสงขาทอ อูปปาโทปี
 น ปณณายติ, อถ โข ชียนสภาวภูโต อนนตภาคสงขาทอ ภงฺโคเยว
 ปณณายติ, เตนสส จิตตํ น ตาว ตตถ รมติ, น จิรํเยว ปน ลทฺธปริจยํ
 หุตฺวา ตตถापि ภงฺคสงขาทอ นิโรธํ จิตตํ รมิสฺสตีเยวาทิ นิฏฺฐํ เอตถ คนฺตพฺพํ ฯ
 เอวํ นิฏฺฐํ คนฺตฺวา นิรฺนตฺรํ สลฺลภฺเขตฺุเอว โยโค กาทพฺโพ ฯ

เอวํ ปนสส สลฺลภฺเขนตสฺส สลฺลภฺขณํ สลฺลภฺขณํ "สลฺลภฺขิต-
 อารมฺมณญจ ตมฺปชานนจิตตญฺจาทิ เทว เทว อารมฺมณอารมฺมณิกา ฐมฺมา
 ปฏิปาฏิยา ยฺคฺลํ ยฺคฺลํ ภิชฺชมานา ชียมานา หุตฺวา ปณณายนติ, สซี
 อุนฺนมนฺวาเรปี हि อเนกานิ อุนฺนตฺรูปานิ ปฏิปาฏิยา ภิชฺชนากาเรน
 อูปฏฺฐหนฺติ, คิมฺหากาเล มรีจํ ปสฺสนตสฺส ตสฺสา ขณํ ขณํ ปฏิปาฏิยา
 ภิชฺชนากาโร วีย จ, อุลฺลสฺสิตเก เทเว วุฏฺฐเส อุกกปิฏฺฐิยํ ปตฺติตเมฆชลพิณฺทุหิ
 นิพฺพตตพฺพพุลกานํ สีมํ สีมํ วินาสํ วีย จ; เจตฺยสฺส ปทํปฺปชฺชนกาเล
 วาตปฺปหตฺตานํ ปทํปานํ สีมํ สีมํ วิชฺฌายนํ วีย จ สลฺลภฺขิตฺรูปานํ ขณํ ขณํ
 เภโท ชียนากาโร อูปฏฺฐาติ ฯ สทฺธิเยว เตหิ สลฺลภฺขิตฺรูปेหิ ตททารมฺมณานปี
 สลฺลภฺขณจิตฺตานํ เภโท อูปฏฺฐาติ ฯ ตททญฺญวรูปารูปานปี สลฺลภฺขณกาเล
 เอวํเอว อูปฏฺฐาติ ฯ ตทา หิสฺส "สกลสฺมี กาเย ยํ ยํ สลฺลภฺขียติ, ตํ ตํ
 อารมฺมณํ ปุโรโต นิรุชฺฌติ, ปจฺฉา ตํ ตททารมฺมณมปี สลฺลภฺขณจิตตํ
 อุนฺคนฺตฺวา นิรุชฺฌตีติ เอวํ ญาเณ อูปฏฺฐาติ ฯ เตเนเวส ยสฺส กสฺสจि
 อารมฺมณสฺส ภงฺคญจ ตํ ตททารมฺมณสฺส จิตตสฺส ภงฺคญจาทิ ทวํ ทวํ
 ภงฺคํ ยถากกมํ สฺสปริสฺสุทฺธํ ปชานาติ ฯ (ตญจ โข สลฺลภฺเขนตสฺเสว ปชานนํ,
 น ปน วิตกฺเกตฺวา รุจฺจนํ คเหตุพฺพํ ฯ) ยํ หิสฺส เอวํ ฉสุ ทฺวาเรสุ

ยถาปากฎาสส รุปาทีอารมมณสส จ ตถารมมณจิตตสส จาติ ทวินนํ
ทวินนํ ฐมมานํ ภงควเสน สุปริสุทฺธํ ปชานนํ, เอตํ ภงควณํ นาม ฯ

๖. ภยฉาณํ

อิมสส ปน ภงควณสส ปรีปกกกาเล สพฺเพสํ อารมมณอารมมณิก-
ภูตानํ สงฺขารานํ ภงควเเว ทิสฺวา ภยาการาทิสหิตานิ ภยตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต-
อนุกฺกเมน อุปฺปชฺชนฺติ ฯ ตตฺถ ยถาปากฎารมมณสส จ ตถารมมณ-
วิปฺลสนาจิตตสส จาติ ทวินนํ ทวินนํ ฐมมานํ ชเณ ชเณ ภิชฺชนํ ทิสฺวา
"อตีเตปิ สงฺขารคตฺเเวเมว ภิชฺชิตฺถ, อนาคเตปิเอวเมว ภิชฺชิสฺสตี,
เอตฺรหิปี ภิชฺชตีตี อนฺมานโตปิ ญตฺวา ยถาปากฎํ สงฺขารธมมํ
สฺลลฺกฺเขนตฺสเสว โยคิโน เต สงฺขารา ภายิตพฺพากาเรน อุปฺฏฺษหนฺติ,
ตโตเยว เจส สฺลลฺกฺเขนโตเยว "ภายิตพฺพา วตีเม สงฺขาราตี ปชานาตี ฯ
เอวํ ภายิตพฺพาเวน ปชานนํ ภยตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต-
เอตฺสเสว นามํ ฯ ตทา จสฺส จิตตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต-
ภยาการสหิตํ อนาถํ วิย โหตี ฯ

๗. อาทีนวฉาณํ

ภยฉาณน ปนสฺส ภายิตพฺพนฺติ ปสฺสิตฺวา นีรฺนฺตรํ สฺลลฺกฺเขนตฺสส
น จีรฺสเสว อาทีนวฉาณํ นาม อุปฺปชฺชตี ฯ เอตฺสมี หิ อุปฺปนฺเน
สฺลลฺกฺขิตอารมมณสฺ จ สฺลลฺกฺขณจิตฺเตสฺ จ มนสิกตภาวาทิสฺ จาติ สพฺพตฺถ
สพฺเพ สงฺขารา นีรฺสา นีโรชา นีรฺสสาทา หุตฺวา อุปฺฏฺษหนฺติ ฯ เตเนส ตทา
ทฺกฺขเเว นีรฺสสาทเเว อาทีนวเเว ปสฺสตี ฯ เตเนว เอตํ อาทีนวฉาณํ
นาม ฯ

๘. นิพพิทาญาณ

เอวํ ปนสฺส สงฺขารेषु อาทินวํ ปสฺสโต สาทินเวสฺสุ เตสฺсу จิตฺตํ
 นาภีรมติ, เอกนฺเตน นิพฺพิทิตฺติ ๑ ตทา หิสฺส จิตฺตํ อุกฺกณฺจิตฺตํ วย จ มนุทพฺลํ
 วย จ โหติ ๑ ตถาปิ โส วิปสฺสนํ น นิกฺขิปติ, นีรนฺตรํ วิปสฺสนโตเยว กาลํ
 วิตฺตินาเมติ ๑ เตเนว เอตํ ญาตพฺพํ "เนตํ ภาวนาเย อุกฺกณฺชนํ, อถ โข
 สงฺขารेषु นิพฺพิทิตฺตนาการสทิตํ นิพฺพิทาญาณํ เอวาติ ๑ อโถปิสฺส จิตฺตํ
 ตทา สมฺปตฺตติภเวสฺสุ จาปิ อติอฺภฺษารมฺมณฺเสสฺสุ จาปิ เปลียมานํ เนว ตตถ
 รมติ, น ตตถ อสฺสาทํ ลภติ ๑ อถ โข ตํ นิพฺพาเนเยว นินฺนํ โหติ
 นิพฺพานโปณํ นิพฺพานปพฺพการํ ๑ เตเนวสฺส ตทา สลฺลกฺขณานํ อนฺตรนฺตรรา
 เอวปิ มนสิกาโร ชายติ "ขณฺเณ ขณฺเณ ภิชฺชชนธมฺมานํ สพฺพสงฺขารานํ วุปฺสโม
 เยว สฺโขติ ๑

๙. มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ

อิมินา ปนสฺส นิพฺพิทาญาณเณน สลฺลกฺขิตฺเต สลฺลกฺขิตฺเต นิพฺพิทิตฺตสฺส
 เต สงฺขารेषु มุญฺจิตุกามํ, เตหิ วา มุจฺจิตุกามํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ ๑ เตน
 สมฺปยุตฺตํ ญาณํ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ นาม ๑ ตทา หิสฺส กาเย นานาวิธา
 จ ทฺกฺขา เวทนา, เอเกกสฺมี จ อิริยาปถे จิรํ อภฺษาตุกามตา เยภฺยุเยน
 ปาตุภาวนติ ๑ เอตาสฺสุ ปน อปาตุภฺภูตาสฺสุปี สงฺขารานํ อนสฺสสาสิกาโว สฺสุจฺจฺจฺจ
 ปากโฏเยว โหติ ๑ เตเนสฺส สลฺลกฺขณานํ อนฺตรนฺตรรา เอวปิ ปตฺเถติ "ยนฺนุนาหํ
 อโธ ชีปฺปิเอว มุจฺเจยฺยนฺติ จ, "ยนฺนุนาหํ อิมฺเสสฺส สงฺขารานํ วุปฺสมภฺษานํ
 ปาปฺญเณยฺยนฺติ จ, "ยนฺนุนาหํ อิมฺเส สงฺขารेषु สพฺพโส ปฏฺฐินิสฺสชฺเชยฺยนฺติ จ ๑
 สลฺลกฺขณจิตฺตตณฺจสฺส ตทา สลฺลกฺขณเณ สลฺลกฺขณเณ สลฺลกฺขิตฺตารมฺมณโต

ปกุกมมานํ วย (ปกุกมิตฺวา ปลายิตฺกามํ วย) โหติ ฯ

๑๐. ปฏิสงฺขายาณํ

เอวํ ปน สงฺขारे มุญฺจิตฺกาโม โยคิ เตสํ โมจนตฺถาย เตหิ จ มุจฺจนตฺถาย ปฺน วยิยํ ทพฺพหตฺรํ กตฺวา เตเยว สงฺขारे สลฺลภฺเขตฺติ, เตเนเวตํ ตทา ปวตฺตยาณํ ปฏิสงฺขายาณํ นาม ฯ (ปฏิสงฺขชาติ วา ปฺน สลฺลภฺขณาติ วา ปฺน วิปฺสฺสนาติ วา หิ เอตํ อตฺถโต เอกํ ฯ) ตทา หิสฺส สงฺขารานํ อนิจฺจทุกฺขอนตฺตาคารา สุปากฺกฺวา โหนฺติ ฯ เตสุปิ จ ทุกฺขากาโร วิเสสโต ปากฺกฺว โหติ ฯ ตทापि หิสฺส กาเย เยภฺยฺเยน นานาวิธา ติพฺพา ขรา กฺฏฺกกา เวทนา พฺลวตฺรา หุตฺวา ปาตฺถวณฺติ ฯ เตเนวสฺส สกฺโลปิ นามรูปกาโย อติทุกฺขโม โรคฺกฺชนฺโร วยิ จ ทุกฺกฺชนฺโร วยิ จ หุตฺวา ขายติ ฯ เอเกกฺสฺมิ จ อิริยาปฺเถ จิรํ ชาติํ อสมตฺถภาวสงฺขาตา อกฺขมนิยตาปิ เยภฺยฺเยน อุปฺปชฺชติ ฯ ตทา เหลส เอเกกฺสฺมิ อิริยาปฺเถ จิรํ ชาติํ น สกฺโกติ, น จิรํเยว ปฏิสงฺขาริตฺกาโม โหติ, สงฺขารานํ ทุกฺกฺขมภาวสฺส อุปฺปฺจฺจานเมเวตํ ฯ เอวํ ปฏิสงฺขาริตฺกาเมนปิ ปน น ลหุํ ลหุํ ปฏิสงฺขาริตพฺพํ, ตสฺมิ ตสฺมิเยว ปน เอเกกฺอิริยาปฺเถ นิจฺจเลน หุตฺวา จิรตฺรํ ชาติํ สลฺลภฺเขตฺตุํ โยโค กาทพฺโพ ฯ เอวณฺหิ ตํ อกฺขมนิยตํ สมตฺติกฺกมฺติ ฯ

วิปฺสฺสนายาณํ ปนสฺส ตทา พฺลวํ โหติ สุวิสทํ, เตเนว หิสฺส ทุกฺขापิ เวทนา อุปฺนิชฺฌาย สลฺลภฺกฺขิยมาณา ขณฺเนว รูปสมฺมตฺติ ฯ สพฺพโส อวฺุปฺสนตฺตายปิ ปนสฺสา ขณฺเน ขณฺเน ปพฺพปพฺพโต เกโท ปณฺณายติ (เอเกเกน สลฺลภฺกฺขณฺเนน เอเกกาย ขณฺนิกเวทนาย ขยวยสงฺขาโต เกโท ปณฺณายติ, น สมฺมสนฺนยาณกาเล วยิ สภาคเวทนานํปิ สนฺตตฺติสงฺขาโต ปพฺพนฺโร

ปณณายตติ วุตตํ โหติ) ๑. ฐรํ ปน อนิกขิปิตวา นิรนตฺรํ อุปนิชฌมาย
 สลลกขियมานา สา น จิรสเสว สพฺพโส วุปลมฺมตติ ๑. เอวณฺหิ วุปลนฺตฺตา สา
 ตถา วุปลนฺตฺตาว โหติ, น ปุณฺน อุปฺปชฺชตติ ๑. เอวณฺจ วิปสฺสนาณานเณ พลวณฺเต
 สุวิสเทปิ สมานเณ โยคิ น ตาวตฺตเกน ตญฺจจิตฺโต โหติ ๑. เตนสฺส "น เม ทานิ
 วิปสฺสนาณานํ วิสทฺนตฺติปิ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตติ ๑. ตมฺปิ ปน จิตฺตํ สลลกขณเณ
 ปชฺชิตฺวา ยถาปากญฺเณ นามรูปสงฺขารเณ นิรนตฺรํ สลลกฺขเขตฺอุเอว โยโค
 กาทพฺโพ ๑.

เอวํ หิสฺส นิรนตฺรํ สลลกฺขเณตฺสส มินิต (วิฆาฎิกฺกา) ปริจฺเฉทํ วา
 ฆาฎิกฺกาปริจฺเฉทํ วา ทิวสปริจฺเฉทํ วา อตฺติกฺขนฺตกาเล ปุริมสลลกฺขณโตปิ
 สุวิสทตฺรํ สลลกฺขณํ ปวตฺตตติ ๑. ตทา เหลสฺส สพฺพปี ทุกฺขํ เวทนํ จ
 อิริยาปถานํ อกฺขมณียตญฺจ วิปสฺสนาณานสฺมि อวิสทฺนตฺติ ปวตฺตจิตฺตญฺจ
 สมตฺติกฺขมตติ ๑. สลลกฺขณญฺจสฺส สีมตฺรํ สีมตฺรํ ปวตฺตตติ ๑. สลลกฺขณเณ สลลกฺขณเณ
 จ ตินฺณํ อนิจฺจาทิลกฺขณานํ อณฺณตฺรํ สุวิสทํ ปชานาติ ๑. เอวณฺจสฺส
 สีมตฺรํ สีมตฺรํ สลลกฺขเขตฺวา ตินฺณํ ลกฺขณานํ อณฺณตฺรสฺส ปชานนํ,
 พลวปฺปฏิสงฺขายานํ นาม ๑.

๑๑. สงฺขารุเปกฺขายานํ

อิมสฺมि ปน ปฺปฏิสงฺขายานเณ ปริปกฺเก สติ ยถาปากญฺเณ นามรูปสงฺขารเณ
 สยฺเอว ปชานมานํ ปชานมานํ หุตฺวา อตฺตนาเว อตฺตทานํ วหนตํ วิย
 สนฺตนาเวเสน (ปพฺพนฺธเวเสน) ปวตฺตํ ญาณํ สงฺขารุเปกฺขายานํ นาม ๑.

ตทา หิสฺส สงฺขารานํ อุปฺปจฺจานตฺถายปิ น โภจิ พฺยาปาโร กาทพฺโพ
 อตฺถิ, ตถา เตสํ ปชานนตฺถายปิ ๑. เอเกกสฺมि ทิ สลลกฺขณเณ นิฏฺฐจิตฺเต ปุณ

สลลกขิตพพ อารมมณํ สยเอา อุปฏฐาติ ฯ วิปัสสนาญาณจ ตํ สยเอา
สลลกขेतวา ปชานาติ ฯ โยคินา น โภจิ พยาปาโร กาทพโพ วีย โหติ ฯ

ยถา จ ปุพเพ สงขารานํ ภงคทสสเนน ภยญาณโต ปฏฐาย
ภยากาโร จ อาทีนวทสสนญจ นิพพิทากาโร จ มุญจิตุกามตา จ
ยาถาลทฐณาเนน อสนตฏฐตา จ อุปปชชิตถ, น ตถา อิทานิ สัมตรํ
สัมตรํ ภิชชนตानํ สงขารานํ ภงคํ ปสสโตปิ เต อุปปชชนติ ฯ ทุกขาย
เวทนาย อุปปชชมานายปิ น โทมมสนฺส อุปปชชติ, ขมิตฺ อสมตถตาปิ นตถิ ฯ
เยภุยน ปนสฺส โยคิโน ตทา ทุกขา เวทนา สพฺพโส วุปลนฺดาเยว โหติ (น
อุปปชชตติ วุตตํ โหติ) ฯ ภายิตพพ วา โสจิตพพ วา จินฺเตนตสฺสาปิ เนว
ภยํ วา น โสโก วา อุปปชชติ ฯ อิทํ ตาว สงขารุเปกฺขายํ ภยสฺส
วิปฺปทานํ ฯ

ยถา จ ปุพเพ อุททยพฺพญาณกาเล วิปสฺสนาย วิสทภาวํ นิสฺสาย
พลวโสมนสฺส อุปปชชติ, น ตถา อิทานิ สงขารุเปกฺขาย
อตฺตสนตสฺซุมสฺวิสทภาวปี นิสฺสาย ตํ อุปปชชติ ฯ โสมนสฺสสวตตนิทานิ
อิกฺขารมฺมณานิ ปสฺสนตสฺสาปิ อนฺนภุญชิตพฺพา สมฺปตติโย มนสิกโรนตสฺสาปิ
น พลวโสมนสฺส อุปปชชติ ฯ อิทํ สงขารุเปกฺขายํ นนฺทียา วิปฺปทานํ ฯ

ยํ ยํ ฉสุ ทฺวาเรสุ อาปาถํ อาคตํ อารมมณํ อิกฺกํ วา โหตุ อนิกฺกํ
วา, ตํ ตํ อรชชนโต อตฺตสนโต สมเอา สลลกขेतวา ปชานาติ
(ปชานนมตตเอา โหตติ วุตตํ โหติ) ฯ อยํ สงขารุเปกฺขาย
อชฺฌนเปกฺขณภาโว ฯ

อิทเอา หิ คุณงคตฺตยํ สนธาย วิสฺฐมคฺเค วุตตํ "ภยญจ นนฺทียจ

วิปฺปหยา ย สพฺพสงฺขารेषฺ อุกฺทาสฺโน โหติ มชฺฌตฺโตติ ฯ

"อิทานิ ปุณฺนํ ทพฺพํ สลฺลภฺกฺเขมิตฺติ ปุณฺน วายมฺนตฺสส ปน น จิรํเยว
 สลฺลภฺกฺขณํ ปคฺคณํ หุตฺวา อตฺตนาว อตฺตนาํ วหนตํ วีย โหติ ฯ ตโต ปฏฺฐาย
 โยคินา น โภจฺจ พฺยาปาโร กาทพฺโพ อตฺถิ ฯ พฺยาปารํ อภิโรนตฺสสปี สลฺลภฺกฺขณํ
 สนฺตนาถวเสน (ปพฺนธวเสน) จิรํ ปวตฺตติเยว, ทวตฺติมฺภิกฺกากาลปี นิรฺนตฺรํ
 ปวตฺตเตว ฯ อยํ สงฺขารุเปกฺขาย สนฺติฏฺฐนภาโว, ยํ สนฺธาย
 ปฏฺฐิมภิกฺทามคฺเค วุตฺตํ "สนฺติฏฺฐนา ปณฺณว สงฺขารุเปกฺขาสฺ ญาณนฺติ ฯ
 ตเทว วิสฺสุทฺธิมคฺคมหาภิกฺกาย" ญาณสฺส สนฺตนาถวเสน ปวตฺติ สนฺธายาหาติ
 วณฺณิตํ ฯ

สลฺลภฺกฺขณํ ปน อตฺตนาว อตฺตนาํ วหนเต วีย ชาเต ตโต ปฏฺฐาย
 จิตฺตํ นานารมฺมณेषฺ เปสิยมานปี น คจฺฉเตว ฯ ตตฺถ คตปี ตํ น จิรํเยว
 สลฺลภฺกฺขิตพฺพํ อารมฺมณํ ปจฺฉาคนฺตฺวา ปุณฺนํ นิรฺนตฺรํ สลฺลภฺกฺเขติเยว ฯ ยํ
 สนฺธาย วุตฺตํ "ปฏฺฐิสฺยติ ปฏฺฐิกฺกฺกฺติ ปฏฺฐิวฺกฺกฺกฺติ น สมฺปสฺสริยตีติ ฯ

๑๒. วุฏฺฐานคามินิญาณํ

เอวํ อสฺส อเนกคฺุณานิสฺสํสาณฺนภาวสมฺปนฺเน สงฺขารุเปกฺขายาณน
 ยโยปฏฺฐิจฺเจเต สงฺขารे สลฺลภฺกฺเขนตฺสส ยทา ตํ ญาณํ ปรีปกกํ โหติ ติกฺขํ สุรํ
 สุวิสทํ สีขาปฺปตฺตํ, ตทา ตํ (ญาณํ) ยโยปฏฺฐิจฺจํ สงฺขารํ สลฺลภฺกฺเขตฺวา
 ภงฺกทสฺสเนเนว อนิจฺจโต วา ปชานาติ ทฺกฺขโต วา ปชานาติ อนตฺตโต วา
 ปชานาติ ฯ เอวํ อิมेषฺ ติสฺส ลกฺขณेषฺ เอเกน ลกฺขณนํ สุปริสฺสุทฺธํ ปชานนฺตํ
 ยํ สุวิสทตฺรํ สลฺลภฺกฺขณํ สีฆํ สีฆํ ปาตุภวติ ทวตฺติกฺกฺขตฺตํ วา ตทฺตฺตฺริ วา ฯ อยํ
 วุฏฺฐานคามินิวิปฺสฺสนา นจฺม ฯ

อดสส อิมสสา วุฏฐานคามินียา ปจฉิมภุตสส สลลกขณจิตตสส
อนนตรํ โยคิโน จิตตํ สพฺพสงฺขารนโรธสงฺขาตํ นิพฺพานํ ปกฺขนฺทติ ฯ
เตนสส ตทา สพฺพสงฺขารานํ นโรธสงฺขาโต วุปลโมว ปณฺณายติ ฯ

เอตถ หิ นิพฺพานสจฺฉิกรณากาโร พหุสุ สุตฺเตสุ เอวํ ทสฺสีโต "ธมฺมจกฺขุ
อุทฺปาที; ยงฺกิญฺจि สมฺมทฺยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นโรธธมฺมนฺติ ฯ เอตถ จ
นโรธธมฺมนฺติ อิมินา สพฺเพสํ สมฺมทฺยธมฺมานํ สงฺขารานํ นโรธสส วุปลมสฺส
สจฺฉิกรณากาโร ทสฺสีโต ฯ

มิลินทปณฺหาปปฺกรณेषิ เอวํ วุตฺตํ "ตสฺส ตํ จิตฺตํ อปฺราปรํ
มนสิกรโรโต ปวตฺตํ สมตฺกุกมิตฺวา อปฺปวตฺตํ โอฺกุกมติ ฯ อปฺปวตฺตํ อนฺุปฺปตฺโต
มหาราช สมฺมาปฏฺิปนฺโน นิพฺพานํ สจฺฉิกรโรตฺติ วุจฺจตฺติ ฯ เอตถายํ
อธิปฺปาโย: นิพฺพานํ สจฺฉิกาตฺกามาเน โยคินา ฉสุ ทฺวาเรสุ ยถาปากฺกํ นามรूपิ
สลลกขณวเสน อปฺราปรํ มนสิกาตพฺพํ ฯ เอวํ อสฺส มนสิกรโรโต
ยวานฺุโลมา ตํ มนสิการสงฺขาตํ สลลกขณจิตฺตํ ขณฺ ขณฺ (นทฺีโสโต วย
อพฺโพจฉินฺนํ ปฺนปฺปฺนํ ปวตฺตฺนโต) ปวตฺตสงฺขาเต นามรูปสงฺขารธมฺเมเยว
ปตฺติ ฯ ปจฉิมกาเล ปน ตสฺมี ปวตฺเต อปตฺติตฺวา ตํ สมตฺกุกมิตฺวา
(ปวตฺตสงฺขาตสฺส นามรูปสงฺขารสฺส อุชฺุปฏฺิปกฺขมฺภูต) อปฺปวตฺตํ โอฺกุกมติ,
อปฺปวตฺตํ อนฺุปฺปตฺตํ โหติ (สงฺขารรูปสมสงฺขาตํ นโรธํ โอฺกุกนฺตํ วย ปตฺตํ
โหตฺติ วุตฺตํ โหติ) ฯ เอวํ ปุพฺเพเยว อุทฺยพฺพยณฺณาทินา สิวิสฺสุทฺธิจิตฺต-
วิสฺสุทฺธิทฺฐวิสฺสุทฺธิอาทินาปิ วา สมฺมา อวิปรตฺตํ ปฏฺิปนฺโน หุตฺวา (ตสฺส อปฺปวตฺตํ
โอฺกุกนฺตจิตฺตสฺส วเสน) อปฺปวตฺตํ อนฺุปฺปตฺโต โยคิ นิพฺพานํ สจฺฉิกรโรติ,
นิพฺพานํ ปจฺจกฺขุ กโรติ, ปจฺจกฺขโต ปสฺสตี นามาตี วุจฺจตฺติ ฯ

๑๓. อนุโลมญาณ

ตตถ จ วุฏฐานคามินิยา วิปัสสนาย ปจฉิมิ สลลกขณญาณ
อนุโลมญาณ นาม ฯ อิทํ ปฏิปทาญาณทสสนวิสุทธิยา ปริโยसानํ ฯ

๑๔. โคตรภูญาณ

ตทนนตรํ สงฆารนิโรธภูเต วิสงฆาเร นิพพานे ปคัม ปติตํ วิย
ปาตภูตํ ญาณํ โคตรภูญาณํ นาม ฯ

๗. ญาณทสสนวิสุทธิ

๑๕. มคคญาณ

ตทนนตรํ ตสมิเยว สงฆารนิโรธภูเต วิสงฆาเร นิพพานे ติฏฐนตํ
ญาณํ มคคญาณํ, ยํ ญาณทสสนวิสุทธิติปิ วุจจติ ฯ

๑๖. ผลญาณ

ตทนนตรํ ตสมิเยว สงฆารนิโรธภูเต วิสงฆาเร นิพพานे ตํ
สทิสากาเรน ปวตตํ ปจฉิมภาคญาณํ ผลญาณํ นาม ฯ

๑๗. ปจจเวกขณญาณ

อิมสส ปน โคตรภูมคคผลสงฆาตสส ญาณตตยสส ปวตติกขโน
จิริ น โหติ, เอกสส สลลกขณจิตตสส วิย อติปริตตํ ขณมตตํ โหติ ฯ ตโต
ปรี ปจจเวกขณญาณํ อูปปชชติ ฯ เตน จ ปจจเวกขณญาณเณน ปุพเพ สิมิ

สีมฺ สลลกุเขตฺวา วุฏฺฐานคามินิยา อากตภาวญจ ปจฺฉิมสลลกุชณฺสฺส อนนฺตรํ
มคฺคจิตตสฺส นิโรเธ ปกฺขนทนญจ ปชานาติ ฯ เอสา มคฺคปจฺจเวกฺขณา
นาม ฯ

มคฺคสฺส จ ปจฺจเวกฺขณาย จ เวมชฺฌกาเล นิโรเธเยว จิตฺตภาวญจ
ปชานาติ ฯ เอสา ผลปจฺจเวกฺขณา นาม ฯ

อิทาเนว วิทิตารมฺมณฺสฺส สพฺพสงฺขาราสฺสญฺญตญจ ปชานาติ ฯ เอสา
นิพฺพานปจฺจเวกฺขณา นาม ฯ

วุตฺตยฺเหตํ วิสุทฺธิมคฺเค, "อิมินา วตาทํ มคฺเคน อากโตติ มคฺคํ
ปจฺจเวกฺขติ ฯ 'อัยฺ เม อานิสฺโส ลทฺโรติ ผลํ ปจฺจเวกฺขติ ฯ 'อัยฺ เม ธมฺโม
อารมฺมณโต ปฏฺวิทฺโรติ อมตํ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขตีติ ฯ

กิเลสปจฺจเวกฺขณา ปน เกสญฺจิ โหติ ฯ เกสญฺจิ น โหติ ฯ

ตโต ปรีปฺ ปเนส ยถาปากฺกํ นามรูปํ สลลกุเขติเยว ฯ
สลลกุเขนฺตสฺสาปิ จสฺส ตํ นามรูปํ ฐลํ ฐลํ หุตฺวา ปญฺญาติ, น ปุพฺเพ
สงฺขารุเปกฺขานาณกาเล วิย สฺขมํ ฯ กสมฺมาติ เจ, ตทา ปวตฺตนาณสฺส
อุทฺทพฺพยนาณภาวโต ฯ อริยปฺคคฺลานํ ทิ วิปฺสฺสนฺตานํ ปจฺฉมํ
อุทฺทพฺพยนาณเวย อุปฺปชฺชตีติ อัยฺ เอตถ ธมฺมตาติ ฯ

เกสญฺจิ ปน โยคินํ มคฺคผลโต วุฏฺฐานกาเล ตทานุภาวสญฺชาตา
พลวตี สทฺธาสุขปีติปฺสฺสทฺธิโย สกฺลกายํ อชฺโณตฺถรมาณา ปวตฺตนฺติ ฯ เตน
ตทา กิณฺจิปิ วิปฺสฺสิตฺตํ น สกฺโกณฺติ ฯ วิริยํ ทพฺพํ กตฺวา วิปฺสฺสนฺตาปิ ชณฺโต
วิสุํ วิสุํ ปรีจฺฉินฺทิตฺวา สุวิสทํ ปชานิตฺตํ น สกฺโกณฺติเยว ฯ พลวเวเคน ปน

อุทยพพยญาณํ อุปฺปชฺชติ ฯ ตโต อนุกกเมน อุคฺคนฺตฺวา น จิรํเอว
 สงฺขารุเปกฺขญาณํ อุปฺปชฺชติ ฯ (กตปริจยกาลเ ปน จตฺปณฺจวารมตฺตํ
 สลฺลกฺขณนปี สงฺขารุเปกฺขญาณํ อุปฺปชฺชติเยว) ฯ ตโต สมาธิพล
 ปริพฺพณฺเ ปฺนปฺปฺนปี ผลจิตฺตํ นิโรธเ ผลสมาปตฺติวเสน อปฺเปติ ฯ กสฺสจ
 ปน จงฺกมฺนตฺสสปี ภูณฺชนตฺสสปี กทาจิ อปฺเปติเยว ฯ ยถาปริจฺฉินฺนกาลปี
 สมาปตฺติ ติฏฺฐติเยว ฯ สมาปชฺชนกฺขณเ ปนสฺส จิตฺตํ สงฺขารนิโรธเยว
 ติฏฺฐติ, ตโต อณฺณํ กิณฺจปี น วิชานาติ ฯ

๑๙. อุปริมคคภาวนา

เอวํ ผลสมาปตฺตियํ ปริจยํ กตฺวา อุปริมคคผลานปี อตฺถาย
 อธิฏฺฐหิตฺวา โยโค กาทพฺโพ ฯ ตทตฺถาย โยคํ กาทฺกามาเนน ก็
 กาทพฺพนฺติ ? ปฺพเพ วิย ฉฺสุ ทฺวาเรสุ สลฺลกฺขณฺเเอว กาทพฺพํ ฯ

ตสฺมา เตน อตฺตโน ฉฺสุ ทฺวาเรสุ ยถาปากฺกํ นามรูป
 สลฺลกฺขเขตพฺพํ ฯ สลฺลกฺขเณโต เจส ปจฺมํ อุทยพพยญาณาวตฺถายํ ภูณฺณสปี
 สงฺขารธมฺมํ ปสฺสติ อสมาหิตฺปี จิตฺตํ ฯ อยณฺหิ อุปริมคคภาวนา
 ผลสมาปตฺตวิปสฺสนา วิย สฺกราน โหติ, อภินวํ ภาเวตพฺพวิปสฺสนาภาวโต
 โลกํ ทฺกฺกรา โหติ, น ปน ปจฺมารมฺภกาเล วิย อติทฺกฺกรา ฯ เอกาหฺมตฺเตนาปี
 เอกขฺมฺภิกามตฺเตนาปี สงฺขารุเปกฺขญาณํ ปาปฺณิตฺุํ สกฺโกติเยว ฯ อิทฺถเจตฺถ
 วจฺนํ นาตติกฺขปณฺณญาณํ สาธฺนิกเนยฺยปฺคคฺลานํ เยภฺยฺยปวตฺติ นิสฺสาย
 อนุมานวเสน ตาทีเสเยว ปฺคคฺเล สนธาย วุตฺตํ ฯ สงฺขารุเปกฺขํ ปตฺวาปี
 ปนสฺส อินฺทริเยสุ อปริปกฺเกสุ สาเยว สงฺขารุเปกฺขา ปฺนปฺปฺนํ ปวตฺตติ ฯ
 ยทึปี ทิ อาคตผลเ อตฺตโน อธิคตผลํ เอกขฺมฺภิกอพฺภนฺตเรปี อนเภาวาร์

.....

สมาปชชิตฺ สกโกติ, อุปริมคฺคํ ปเนส อปริปกฺกิทริโย
 เอกาทฺทวาทิตฺทาทิหิปี ปาปฺณิตฺ น ตาว สกโกติ, สงฺขารุเปกฺขายเภา
 ติฏฺฐติ ฯ สเจ ปเนส ตทา อตฺตโน อธิคตผลสฺส ปาปฺณนตถาย จิตฺตํ
 อภินิหเรยฺย, ทฺวตฺติมินิตมตฺเตนาปี ตํ ปาปฺณเยย ฯ

อินฺทริเยสฺส ปน ปริปกฺเกสฺส อุปริมคฺคตถาย วิปสฺสนตฺสส
 ลีชาปฺตตตฺสงฺขารุเปกฺขานนฺตรํ ปุพฺเพ วิย สานฺุโลมํ สโคตฺรภู อุปริมคฺคผลปี
 อุปฺปชชติเยว, ตโต ปรี ปจฺจเวกฺขณาทีนึ ปุริมสทิสานเภา ฯ ยาว อรหตฺตปิ
 อวเสโส วิปสฺสนานโย จ ญาณปฏฺิปาฏฺิ จ วุตฺตนยานุสาเรเนว สกฺกา ภาตฺ
 ตสฺมา น อิตฺ ปรี วิตฺถารยามาติ ฯ

สตฺปฺปาทวจนํ

อฺยณฺหิ วิสฺสุทฺธิญาณกถา โยคินํ สฺุเชน อวพฺุชณนตถาย สงฺเขปโตเยว
 ลีชิตา, น ปน วิตฺถารโต ปริปฺุณณํ กตฺวา ฯ พฺุสฺส จ จาเนสฺส ปาพิคตฺปิ
 อนนฺคณตฺวา ปฺุณฺรตฺตาทิโทสสทิตานปี วจนานึ ปกฺขิปิตฺวา สฺุวิณฺเณยฺยนเยเนว
 ลีชิตา ฯ ตสฺมา น เอตฺถ โทโส ปน อวโลกิตฺพุโพ อปริปฺุณณตฺตาย วา
 ปาพิคตฺติยา วา ฯ อตฺถเภาเยว ปน สฺุภฺุ มนสิกาตฺพุโพ วิณฺญฺหิตฺติ อิทํ มม
 สตฺปฺปาทวจนํ ฯ

อาสีสนา

กิญฺจาปายํ อธิคตวิเสसानํ อตฺถาย กตฺาติ อาทีโตว ทสฺลิตา,
 ตถापิมํ อณฺเณปี เจ โอลเกยฺยํ, เตสํ อตฺถาย อยํ มม อาสีสนา:

ยถา ทิ อติมนฺทริปี มนฺุณณํ รสวณฺตํ โอลวณฺตํ ชาทณฺิยํ สามํ

ชาทิตวาเอว สุวิญเษยยัง โหติ, น อชาทิตวา เอวเอน เอตถ วุตตํ สัพพี
 ญาณปปรวตตี สามํ ปจจกขโต ทิสวาเอว สญฺจุ ญาตุํ สกกุณเยย, น ปจจกขโต
 อทิสวา ฯ ตสฺมา เอติสฺสา นิพฺเพมตีกชานนญฺมึ ปาปฺพนนฺตุ สาธโวติ (ยถา
 ปาปฺพณาติ ตถา ปฏิปชฺชนฺตฺติ วุตตํ โหติ ฯ)

นิคมน์

ยา วิสุทฺธิญาณกถา	มรมฺมภาสาย สงฺขตา
อปฺปสฺสุตานิ อตถาย	ติฏฺฐมฺมานํ โยคินํ,
มหาสินาม เถเรน	วิปฺสฺสนานยญฺญา
สาเยว ปาพิภาสาย	เตเนว ปรีวตฺติตาติ ฯ

วิสุทฺธิญาณกถา นิฏฺฐิตา

คัมภีร์วิสุทธิญาณกถา ว่าด้วยวิสุทธิและวิปัสสนาญาณ

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระผู้มีพระภาค
องค์สมเด็จพระรัตนตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ฯ

คำปรารภ

ขอคำสอนของพระผู้แสวงหาซึ่งคุณอันใหญ่ ผู้รู้ซึ่ง
ธรรมทั้งปวง ผู้ยังแสงแห่งพระลัทธธรรมให้โชติช่วง
ซึ่งเป็นคำสอนที่ยอมรับกันว่าเป็นรัศมีแห่งธรรมของ
สัตบุรุษ จงโชติช่วงตลอดกาลนาน เทอญ ฯ

ข้าพเจ้าจะกล่าวถ้อยคำแสดงลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ (๑๖) พร้อม
วิสุทธิ (๗) โดยสังเขป เพื่อความรู้ที่ดียิ่งแห่งผู้ปฏิบัติธรรม ที่บรรลุคุณวิเศษ
แล้ว ผู้บริกรรมด้วยสามารถแห่งการพองขึ้นและยุบลงแห่งท้อง หรือด้วย
สามารถแห่งการถูกต้องธาตุลมและรูปที่พึงสัมผัสได้ อันปรากฏแล้ว เป็น
ผู้รู้แจ้งซึ่งนามรูปที่มีทวาร ๖ แม้ทั้งปวงแล้วและเห็นธรรมแล้วโดยลำดับ
เป็นผู้บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว ยึดมั่นธรรม ข้ามพ้นความสงสัย
ได้ เป็นผู้ทำถ้อยคำที่ใคร ๆ โต้แย้งไม่ได้แล้วเป็นผู้มีความแก้วกล้า ไม่มี

ผู้อื่นเป็นปัจจัย ในพระศาสนาของพระพุทธเจ้า ฯ

๑. ศิลวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งศิลปะ

เป็นความจริง ในบรรดาศิลปะที่มีองค์ห้า องค์แปดและองค์สิบ ศิล
อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่บุคคลสมาทานแล้ว คຸ້ມครองรักษาไว้อย่างดีแล้ว
นี้ชื่อว่าศิลปะวิสุทธิ สำหรับอุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลาย

แต่ศิลปะที่บริสุทธิ์ดีแล้ว ๔ อย่าง มีปาฏิโมกขสังวรศิลปะเป็นอาทิ นี้ชื่อ
ว่าศิลปะวิสุทธิสำหรับพระภิกษุ ฯ ก็ในบรรดาศิลปะทั้ง ๔ นั้น ปาฏิโมกขสังวร
ศิลปะเท่านั้นเป็นประธาน เพราะเมื่อปาฏิโมกขสังวรศิลปะนั้นมีอยู่ ผู้ปฏิบัติธรรม
จึงจะสามารถทำสติให้ถึงพร้อมได้อย่างแน่นอน ฯ

วิปัสสนาวิธิต่อโดยย่อ

อนึ่ง ที่ชื่อว่าภาวนานี้ มี ๒ อย่าง คือ สมถภาวนา และวิปัสสนา
ภาวนา ในภาวนา ๒ อย่างนั้น บุคคลผู้เจริญสมถภาวนามาก่อน แล้ว
ดำรงอยู่ในบรรดาสมาธิ ๒ อย่างคืออุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิอย่างใด
อย่างหนึ่งแล้วย่อมเห็นแจ้งอุปาทานชั้น ๕ อย่าง ผู้นี้ชื่อว่าสมถยานิกะ
(ผู้ปฏิบัติธรรมสายสมถะ หรือพระโยคาวจรผู้มียานคือสมถะ) ฯ

พระอรรถกถาจารย์ มຸ່งเอาวิปัสสนาวิธีแห่งสมถยานิกะนั้น
แล้วกล่าวไว้ในอรรถกถาธรรมทหายาทสูตร (แห่งมัชฌิมนิกาย) ในปัญจ
สุทนีว่ บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้
เกิดขึ้นก่อน ผู้นี้ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสายสมถะ ฯ ส่วนผู้ที่เห็นแจ้งซึ่ง
สมาธินั้นและเห็นแจ้งในธรรมที่ประกอบพร้อมด้วยสมาธินั้นโดยเป็น
ไตรลักษณ์มีสภาพไม่เที่ยงแท้เป็นต้น ผู้นี้ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสาย

วิปัสสนา ฯ

และในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์กล่าวคำเป็นต้นว่า “ผู้ที่เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสายสมณะ ก่อนออกจากอุปาวจรมานและอุปาวจร ฌานที่เหลืออันใดอันหนึ่ง ยกเว้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ แล้วพึงกำหนดจับองค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับองค์ฌานนั้น โดยลักษณะและหน้าที่เป็นต้น ดังนี้ ฯ

แต่ผู้ที่ยังไม่ทำให้อุปะจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิเกิดขึ้น ย่อมเห็นแจ้งซึ่งอุปาทานชั้น ๕ อย่างตั้งแต่ต้น ผู้นี้ชื่อว่าสุทธิวิปัสสนายานิกะ (ผู้ปฏิบัติธรรมสายวิปัสสนาล้วน ๆ) ฯ สมจริงดังที่พระอรรถกถาจารย์มุ่งหมายเอาวิปัสสนาวิธีของผู้ปฏิบัติธรรมสายวิปัสสนาล้วน ๆ นี้ แล้วกล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งธรรมทาทาสสูตร ในที่นั้นแล้วว่า “ก็บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่ทำให้สมาธิมีประการดังกล่าวมาแล้วเกิดขึ้น ย่อมเห็นแจ้งซึ่งอุปาทานชั้น ๕ อย่าง โดยเป็นไตรลักษณ์มีสภาพไม่เที่ยงแท้เป็นต้น ฯ

และในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค พระพุทธโฆษาจารย์ก็กล่าวไว้ว่า “ส่วนผู้ปฏิบัติธรรมสายวิปัสสนาล้วน ๆ ย่อมกำหนดรู้ซึ่งธาตุทั้ง ๔ ดังนี้ ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสุลิมปริพพาชกสูตร ในสังยุตตนิคาย นิตานวรรคว่า “ดูกรสุลิมะ ญาณกำหนดรู้ความตั้งอยู่ด้วยธรรมเป็นปัจจัย เกิดก่อนโดยแท้แล ญาณในพระนิพพาน เกิดขึ้นในภายหลัง ดังนี้ ฯ

ในผู้ปฏิบัติธรรม ๒ ประเภทนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมสายวิปัสสนาล้วน ๆ ควรกระทำความเพียรในการกำหนดนามรูป นับตั้งแต่ศีลวิสุทธิตามที่กล่าวไว้แล้ว ฯ แต่บุคคลผู้กระทำความเพียร พึงกำหนดรู้นามรูปกล่าวคืออุปาทานชั้น ๕ อย่าง ที่ปรากฏแล้วในสันดานของตน ซึ่งมีอุปาทานชั้น ๕

ตามอำนาจและรสนิยมของตน ฯ

จริงอยู่ ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดในนามรูปที่ปรากฏในทวารทั้ง ๖ ตามสภาวะและลักษณะทั่วไป ควรเจริญวิปัสสนาให้มากยิ่งขึ้น ฯ แต่การที่จะติดตามนามรูปทั้งปวงที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ ในที่ทั้งปวง ที่ทวารทั้ง ๖ แต่ต้นแล้วกำหนดรู้ เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ฯ เพราะเหตุนั้น “ผู้ปฏิบัติธรรมที่เป็นต้นแบบ พึงกำหนดรู้รูปที่ปรากฏชัดดีแล้ว ตามที่ตนสัมผัสในกายทวาร ฯ พระภิกษุอาจารย์กล่าวไว้ในฎีกาแห่งวิสุทธิมรรคว่า ควรกำหนดจับวิปัสสนาตามรูปที่ปรากฏแล้วอย่างไร ดังนี้ ฯ เพราะเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมควรเพ่งรูปที่สัมผัสได้ ตามสภาพแห่งการนั่งในเวลานั่ง และตามสภาพแห่งการสัมผัสที่ส่วนแห่งร่างกายทุกส่วนแล้วควรกำหนดรู้โดยนัยเป็นต้นว่า “ข้าพเจ้านั่ง ข้าพเจ้าถูกต้อง ข้าพเจ้านั่ง ข้าพเจ้าถูกต้อง ดังนี้ เป็นต้น ฯ อีกอย่างหนึ่ง ธาตุลมและรูปที่ถูกต้องได้ ที่เป็นไปเพราะมีลมหายใจเข้าลมหายใจออกเป็นปัจจัย ที่ท้องของผู้ปฏิบัติธรรมที่นั่งแล้ว เป็นสิ่งปรากฏต่อเนื่องกันไป ด้วยอาการคือท้องพองขึ้นและยุบลง ธาตุลมและรูปที่ถูกต้องได้แม้นั้น ผู้ปฏิบัติธรรมควรกำหนดรู้โดยนัยเป็นต้นว่า “ท้องย่อมพองขึ้น ย่อมยุบลง ท้องย่อมพองขึ้น ย่อมยุบลง ดังนี้ ฯ ด้วยว่าเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นกำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ธาตุลมที่เกิดขึ้นหลังจากกระทบแล้ว ๆ ซึ่งกายทวารที่บังเกิดขึ้นในภายในท้อง ย่อมเป็นธรรมชาติปรากฏโดยอาการคือการค้ำยัน หรือโดยอาการคือการสั่น โดยอาการคือการผลัก หรือว่าโดยอาการคือการดึง ฯ ในอาการทั้ง ๔ นั้น อาการคือการค้ำยันมีการค้ำยันธาตุลมเป็นลักษณะที่ชัดเจน ส่วนอาการคือการสั่นมีการแบ่งธาตุลมนั้นเป็นหน้าที่ อาการคือการผลักและอาการคือการดึงมีการนำออกเฉพาะ (ซึ่งธาตุลม) เป็นการปรากฏ ฯ

เพราะเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรม (ที่กำหนดรู้รูปที่สัมผัสได้ อันปรากฏ แล้วโดยอาการมีท้องพองขึ้นเป็นต้น) นั้น ย่อมยังการกำหนดรู้รูปให้ถึงพร้อม ด้วยสามารถแห่งการรู้ทั่วซึ่งลักษณะ, หน้าที่และการปรากฏเหล่านั้น ๆ ก็ผู้ปฏิบัติธรรมนั้นยังการกำหนดรู้รูปและการกำหนดรู้ทั้งนามและรูปทั้งสองนั้นให้ถึงพร้อมแล้ว จักรู้ทั่วอย่างแน่นอน แม้ซึ่งสามัญญลักษณะมีสภาพไม่เที่ยงแท้เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้ ๆ

แต่เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้น กำหนดรู้รูปที่สัมผัสได้โดยอาการมีการที่ท้องพองขึ้นเป็นต้นอย่างนี้นั้นแล จิตที่เป็นไปพร้อมกับราคะเป็นต้น ความรู้สึกมิสุขเวทนาเป็นต้น และการเปลี่ยนท่าองค์แห่งกายทั้งปวง ย่อมปรากฏโดยแท้ ๆ แม้สภาวะเหล่านั้น ผู้ปฏิบัติธรรมก็จะพึงกำหนดรู้ได้เช่นเดียวกัน ๆ ก็แล ครั้นกำหนดรู้แล้ว ก็พึงกำหนดรู้รูปที่ถูกต้องได้มีการที่ท้องพองขึ้นเป็นต้นนั้นแล อันเป็นอารมณ์ดั้งเดิม อย่างต่อเนื่องกันไป ดังนี้แล ๆ วิปัสสนาวิธีโดยย่อในศีลวิสุทธิ เพียงเท่านั้น ๆ ส่วนความพิสดาร ข้าพเจ้าไม่สามารถจะกล่าวได้ในที่นี้ เพราะนี้เป็นเรื่องวิสุทธิญาณ (ว่าด้วยวิสุทธิ ๗ และวิปัสสนาญาณ ๑๖) โดยสังเขป ไม่ใช่เรื่องที่แสดงถึงวิปัสสนาวิธี ๆ

๒. จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งจิต

ก็ในคราวปฏิบัติเริ่มแรก เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นแม้กำหนดรู้้อยู่อย่างนี้ จิตยังไม่หมดจดดีเพียงใด แม้จิตที่คิดถึงอารมณ์มีกามารมณ์เป็นต้น แล้วพุ่งชานไป ย่อมเกิดขึ้นในระหว่างแห่งจิตที่กำหนดรู้เพียงนั้น ๆ ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมสามารถหรือไม่สามารถจะรู้ถึงจิตเหล่านั้นได้ ๆ ก็แม้สามารถย่อมสามารถในกาลที่ผ่านไปหน่อยหนึ่งเท่านั้น ๆ จริงอย่างนั้น ขณิกสมาธิ

ของผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมเป็นสภาพอ่อนมาก มีกำลังน้อย เพราะเหตุที่จิตที่ฟังชานไปเหล่านั้นของผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมปิดกั้นภาวนาจิตที่เป็นเครื่องกำหนดรู้แล้วดำรงอยู่ ๑ เหตุที่จิตที่ฟังชานไปเหล่านั้น ท่านจึงเรียกว่า นิวรรณจิต (จิตที่เป็นเครื่องปิดกั้น) ๑

แต่ในคราวที่ขณิกสมาธินั้นมีกำลัง จิตที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ เป็นจิตที่ตั้งมั่นดีแล้วย่อมเป็นไป ราวกะว่าจิตที่ตกไปอยู่ ๑ ราวกะว่าจิตที่ถูกกระทบอยู่ ๑ และราวกะจิตที่ปรากฏอยู่ ๑ ในอารมณ์ที่ฟังกำหนดได้มีท้องพองขึ้นและยุบลง การนั่ง การสัมผัส การคู้เข้าและเหยียดออก การเห็นและการได้ฟังเป็นต้น ๑ จริงอย่างนั้น ชื่อว่าจิตที่แล่นไปในอารมณ์อื่นของผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมไม่เกิดขึ้นโดยมาก บางครั้งบางคราวเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นเล็กน้อย ๑ แต่ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมสามารถจะกำหนดจิตนั้นพร้อมกับการเกิดขึ้น (ท่านหมายเอากาลในระหว่างแห่งจิตที่เกิดขึ้น กล่าวไว้อย่างนี้ตามโวหารของชาวโลก) ๑ ก็จิตที่แล่นไปนั้น ย่อมแยกไปพร้อมกับจิตที่กำหนดรู้ และย่อมไม่เกิดขึ้นอีก ๑ ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น กำหนดรู้อารมณ์ตามที่ปรากฏ แม้ในลำดับต่อจากนั้น ย่อมสามารถจะยังจิตที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ที่นั่นแลให้เป็นไปอย่างต่อเนื่องกัน เหมือนในกาลก่อน ๑ เพราะเหตุที่จิตของท่าน ชื่อว่าเป็นจิตที่ปราศจากนิวรรณในกาลนั้น ๑

จิตของผู้ปฏิบัติธรรมผู้มีจิตปราศจากนิวรรณอย่างนี้ ย่อมเพ่งแล้ว ๑ อย่างดีในอารมณ์ที่ถูกกำหนดอยู่ ๑ แล้วตั้งอยู่ในกาลใด แม้สมาธิกล่าวคือการตั้งอยู่เพียงชั่วขณะหนึ่งแห่งวิปัสสนาจิตนั้น ๑ ในอารมณ์ที่ท่านกำหนดอยู่นั้น ย่อมเป็นไปต่อเนื่องกันในกาลนั้น ๑ นี้ชื่อว่าจิตตวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งจิต) ๑

จริงอยู่ ขณิกสมาธินั้นแม้เป็นสมาธิตั้งอยู่ชั่วขณะ ชื่อว่าเป็นสมาธิ

มีกำลังเท่ากับอุปจารสมาธิ เพราะเป็นธรรมที่ปฏิบัติครอบงำไม่ได้ ๑
 สมจริงดังคำที่พระภิกษุอาจารย์กล่าวไว้ในพรรณนาว่าด้วยอานาปานสติ
 ในมหาภูทิกาทแห่งปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรคว่า:

สมาธิที่ตั้งอยู่เพียงชั่วขณะหนึ่ง ชื่อว่าความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง
 ชั่วขณะ ๑ จริงอยู่ แม้สมาธินั้น เป็นไปอยู่โดยอาการเดียวกัน ต่อเนื่อง
 กันไปในอารมณ์ ถูกธรรมอันเป็นปฏิบัติครอบงำไม่ได้ ย่อมตั้งจิตไว้ไม่
 หวั่นไหว เหมือนสมาธิที่แนบแน่นฉะนั้น ๑

อธิบายว่า ด้วยว่า ความเป็นไปต่อเนื่องกันไปแห่งความสืบต่อแห่ง
 จิตที่กำหนดรู้อย่างนี้ว่า บุคคลกำหนดรู้อารมณ์อย่างหนึ่งตามที่ปรากฏ
 แล้วย่อมกำหนดรู้อารมณ์อื่นถัดจากอารมณ์นั้นนั่นเอง ครั้นกำหนดรู้อารมณ์
 อารมณ์นั้นแล้วกำหนดรู้อารมณ์อื่นถัดจากอารมณ์นั้นนั่นเอง ดังนี้ ชื่อ
 ว่าความเป็นไปต่อเนื่องกันไปในอารมณ์นั้น ๑ ส่วนอาการตั้งมั่นแห่งจิต
 ที่กำหนดรู้ ที่เป็นไปอยู่ติดต่อกัน ในอารมณ์ที่พึงกำหนดรู้แม้มีไชน้อย อัน
 แปรเปลี่ยนไปอยู่ แตกต่างกันไป ย่อมเป็นเช่นเดียวกันนั่นเอง ชื่อว่าความ
 เป็นไปโดยอาการเดียวกัน ๑ มีคำอธิบายว่า เพราะว่าผู้ปฏิบัติธรรมย่อม
 กำหนดรู้อารมณ์ครั้งแรก โดยอาการที่จิตตั้งมั่นแล้วเช่นใด ก็ย่อมกำหนด
 รู้อารมณ์แม้ครั้งที่สองและครั้งที่สามเป็นต้น โดยอาการที่จิตตั้งมั่นแล้วเช่น
 นั้น ๑ ด้วยบทนี้ที่ว่า ถูกธรรมอันเป็นปฏิบัติครอบงำไม่ได้ ดังนี้ ท่าน
 ย่อมแสดงถึงภาวะที่ขณิกสมาธินั้นซึ่งเป็นไปอยู่ต่อเนื่องไม่ถูกนิวรณ์ทั้ง
 หลายครอบงำ ๑ ด้วยบทนี้ที่ว่า เหมือนสมาธิที่แนบแน่นฉะนั้น ดังนี้ ท่าน
 ย่อมแสดงถึงความที่ขณิกสมาธิเช่นนั้น ซึ่งเป็นเหมือนสมาธิที่ถึงแล้วซึ่งความ
 แน่วแน่เป็นสมาธิมีกำลัง ๑ ด้วยว่า ขณิกสมาธินั้นซึ่งเป็นเช่นเดียวกับ
 อัปปนาสมาธิ ปรากฏแล้วในวิปัสสนาที่ถึงที่สุดแล้ว แม้จะมีการเพ่งสังขาร

เป็นอารมณ์ ฯ

พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงความบริสุทธิ์แห่งจิตในอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธินั้นไว้ในอรรถกถาทิ้งหลาย มิใช่หรือ ? เป็นเรื่องจริง แต่บัณฑิตพึงเชื่อว่าท่านไสขณิกสมาธิแม้ในอุปจารสมาธิแล้วกล่าวไว้ในที่นั้น เพราะว่าในอรรถกถาแห่งสติปัฏฐานสูตร ท่านกล่าวว่า กัมมัฏฐานแม้ ๑๒ ที่เหลือเป็นกัมมัฏฐานที่นำไปสู่อุปจารสมาธิอย่างเดียว ดังนี้ ฯ ก็ในสติปัฏฐานสูตรนั้น สมาธิที่เป็นไปแล้วของผู้ปฏิบัติธรรมผู้กระทำไว้ในใจด้วยอำนาจแห่งหัวข้อคืออิริยาบถ หัวข้อคือสัมปชัญญะ และหัวข้อคือ การกระทำธาตุไว้ในใจ จัดเป็นขณิกสมาธิโดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะ อัปปนาสมาธิชั้นโลกิยะไม่เกิดขึ้นต่อจากขณิกสมาธินั้น ฯ แต่เพราะเหตุที่ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น สามารถจะข่มนิวรณ์เหมือนอุปจารสมาธิที่เป็นไปในสมถกัมมัฏฐานฉะนั้น และเพราะเหตุที่ผู้ปฏิบัติธรรมเป็นผู้ตั้งอยู่เฉียด ๆ สมาธิที่แน่วแน่ต่อมรรคและผลนั้น ท่านจึงเรียกขณิกสมาธินั้นนั้นแลด้วยชื่อว่าอุปจารสมาธิแล้วจึงเรียกกัมมัฏฐานเกิดขึ้นนั้น ว่าเป็นกัมมัฏฐานที่นำไปสู่อุปจารสมาธิ ในสติปัฏฐานนั้น ฯ เพราะเหตุนี้ พึงทราบว่ามีขณิกสมาธิที่สามารถข่มนิวรณ์ได้ บัณฑิตพึงทราบว่า ย่อมได้ชื่อว่าอุปจารสมาธิ และว่าจิตตวิสุทธิ ฯ ก็อีกประการหนึ่ง จิตตวิสุทธิแห่งผู้ปฏิบัติธรรมสายวิปัสสนาล้วน ๆ ผู้ไม่ยังอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิให้เกิดขึ้นแล้ว เห็นแจ้งอยู่อย่างเดียว เป็นธรรมชาติเกิดขึ้นได้โดยยาก ฯ

๓. ทิฏฐิวิสุทธิ

ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น

๑. นามรูปปริจเฉทญาณ - ญาณกำหนดรู้นามและรูป

ก็ผู้ปฏิบัติธรรมที่ถึงพร้อมแล้วด้วยจิตตวิสุทธิ กำหนดรู้อยู่นั้นแล ชื่อว่าย่อมกำหนดรู้ทั่วซึ่งนามและรูปอย่างนี้ ได้แก่ย่อมกำหนดรู้ชัดเป็น แยก ๆ กัน ซึ่งรูปที่ตนกำหนดรู้แล้ว โดยนัยเป็นต้นว่า การพองขึ้นเป็น กระทบการหนึ่ง การยุบลงเป็นอีกกระทบหนึ่ง การนั่งเป็นกระทบหนึ่ง การถูกต้องเป็นอีกกระทบหนึ่ง ดังนี้ ฯ เช่นเดียวกัน เขาย่อมกำหนดรู้ ชัดเป็นแยก ๆ กัน ซึ่งรูปและสิ่งที่มีใจ โดยนัยเป็นต้นว่า การพองขึ้นเป็น กระทบการหนึ่ง การรู้ชัดซึ่งการพองขึ้นนั้นเป็นอีกกระทบหนึ่ง การยุบ ลงเป็นกระทบการหนึ่ง การรู้ชัดซึ่งการยุบลงนั้นเป็นอีกกระทบการหนึ่ง ดังนี้ ฯ และเช่นเดียวกัน สำหรับผู้กำหนดความรู้แต่ไม่คิดถึงความรู้ นั้น ๆ มีคำอธิบายว่า เป็นความรู้ประจักษ์ที่เป็นไปด้วยสามารถแห่ง การกำหนดรู้ตนเองที่ปรากฏอยู่ ไม่ใช่เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากความคิด ดังนี้ ฯ

ในกาลที่ตาเห็นรูปนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำหนดรู้ชัดเป็นส่วน ๆ แยกกัน โดยนัยเป็นต้นว่า จักษุเป็นกระทบการหนึ่ง รูปก็เป็นอีกกระทบ การหนึ่ง การเห็นเป็นกระทบการหนึ่ง การรู้ชัดซึ่งรูปนั้นก็เป็นอย่าง อีกกระทบการหนึ่ง ดังนี้ ฯ แม้ในกาลที่หูได้ยินเสียงเป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้แล ฯ

เพราะว่าในกาลนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อกำหนดรู้ตนเอง ชื่อว่าย่อม กำหนดแล้วรู้ชัด ซึ่งนามธรรมเป็นเครื่องกำหนดรู้ และนามธรรมเป็นเหตุ คิดและตรึกตรอง โดยความรู้ประจักษ์เองนั้นแล ว่าสภาวะเป็นที่ไปเบื้อง หน้าเฉพาะต่ออารมณ์ ดังนี้บ้าง ว่าสภาวะเป็นที่น้อมไปเบื้องหน้าเฉพาะ ต่ออารมณ์ ดังนี้บ้าง ว่าสภาวะเป็นเครื่องรู้ชัดซึ่งอารมณ์ ดังนี้บ้าง ฯ อีก อย่างหนึ่ง ผู้ปฏิบัติธรรม ชื่อว่าย่อมกำหนดรู้ชัดซึ่งนามรูปที่นับเนื่องใน

กายทั้งสิ้น ที่เรียกกันโดยชื่อว่าการพองขึ้น การยุบลงและการนั่งลงเป็นต้น ว่าสภาวะเป็นที่ไม่น้อมไปเบื้องหน้าเฉพาะต่ออารมณ์ ดังนี้บ้าง ว่าสภาวะไม่เป็นเครื่องรู้ชัดซึ่งอารมณ์ ดังนี้บ้าง ๑ ก็ความรู้ซึ่งรูปอย่างนี้ ชื่อว่าความรู้ชัด (ซึ่งรูป) โดยการปรากฏแห่งธรรมอันปัจฉัยอะไร ๆ ปรุงแต่งไม่ได้ (อัพยากตธรรม) ๑ สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์มูลฎีกา (อภิธัมมวิภังคะ) ว่าอีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ไม่มีสิ่งใดเป็นอารมณ์ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมอัพยากต ดังนี้ ๑

การกำหนดรู้ชัดซึ่งรูปที่ถูกกำหนดรู้แล้วและซึ่งจิตที่เป็นเครื่องกำหนดรู้ในลักษณะของตน ๆ ตามอำนาจและหน้าที่ของตน ชื่อว่านามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณกำหนดรู้นามและรูป ๑

ก็ในกาลที่ญาณนี้แก่กล้าแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้ชัดดั่งนี้ว่า ในขณะที่หายใจเข้า การพองขึ้นแห่งท้องย่อมปรากฏ และการรู้ดั่งนั้นก็ปรากฏ ตัวตนอื่นจากนี้หาไม่มี ดังนี้ด้วย ในขณะที่หายใจออก การยุบลงแห่งท้องย่อมปรากฏ และการรู้ดั่งนั้นก็ปรากฏ ตัวตนอื่นจากนี้หาไม่มี ดังนี้ด้วย ครั้นรู้ชัดโดยนัยเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำหนดรู้อยู่นั่นเองว่า สองอย่างนี้เท่านั้นมีอยู่ คือ ๑. รูปคืออารมณ์ และ ๒. นามคือความรู้ชัดซึ่งรูปคืออารมณ์นั้น ย่อมมี แต่เพราะอาศัยนามและรูป ๒ อย่างนี้เท่านั้น คนจึงสมมุติเรียกกันว่า สัตว์หรือคน, ว่าชิวะหรือคนอื่น, ว่าชายหรือหญิง แต่สัตว์หรือคน ตัวตนหรือข้าพเจ้าหรือคนอื่น ชายหรือหญิงอื่นจากสภาพนี้โดยส่วนเดียว หาไม่มี ดังนี้ ชื่อว่าย่อมเห็นทั่ว คือยอมเห็นเองโดยแท้ ๑ นี้ชื่อว่าทิวฐิวสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น)

๒. ปัจจัยปริจเฉทญาณ - ญาณกำหนดจับปัจจัยของนามรูป

ก็เมื่อทฤษฎีวิสุทธิแยกกล้าแล้ว แม้ปัจจัยแห่งนามและรูปที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ได้แล้ว ย่อมปรากฏ ๗ ก็ที่แรก จิตที่เป็นปัจจัยแห่งรูปเป็นจิตปรากฏ ๗ จิตนั้นปรากฏอย่างไร ? เช่นในกาลที่อวัยวะมีมือและเท้า เป็นต้นมีการคู้เข้าเป็นต้น ก็ย่อมปรากฏจิตที่มีความอยากจะคู้เข้าเป็นต้น ๗ ด้วยเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้จิตเหล่านั้นได้ก่อนแล้ว ภายหลังจึงกำหนดรู้อาการแห่งจิตมีการคู้เข้าเป็นต้น ๗ ครั้งนั้น เขาย่อมรู้ชัด (ซึ่งปัจจัยแห่งรูป) โดยประจักษ์อย่างนี้ คือย่อมรู้ทั่วโดยประจักษ์ โดยนัยเป็นต้นว่า เมื่อจิตที่มีความอยากจะคู้เข้ามีอยู่ รูปที่มีการคู้เข้าปรุงแต่ง ย่อมเกิดขึ้น เมื่อจิตที่มีความอยากจะเหยียดออกมีอยู่ รูปที่มีการเหยียดออกปรุงแต่ง ย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ ๗

ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้ชัดซึ่งปัจจัยแม้แห่งนามโดยประจักษ์อีกอย่างนี้ คือ ย่อมรู้ทั่ว โดยนัยเป็นต้นว่า เมื่อจิตอยากที่จะวิ่งไปในภายนอกมีอยู่ จิตตัวกระทำไว้ในใจ อันควรแก่จิตอยากที่จะวิ่งนั้นย่อมเกิดขึ้นก่อน เมื่อจิตนั้นกำหนดรู้ไม่ได้ จิตย่อมวิ่งไปในภายนอก ๗ แต่เมื่อจิตนั้นถูกกำหนดรู้แล้ว จิตที่วิ่งไปในภายนอกย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนี้ด้วย โดยนัยเป็นต้นว่า เมื่อจักขุทวารเป็นต้นและอารมณ์มีรูปเป็นต้นมีอยู่ จิตที่เป็นไปในอาการมีการดูเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น เมื่อจักขุทวารเป็นต้นและอารมณ์มีรูปเป็นต้นนั้นไม่มี จิตนั้นก็ไม่เกิดขึ้น ดังนี้ด้วย เมื่ออารมณ์ที่พึงกำหนดหรือพึงรู้ได้มีอยู่ จิตที่กำหนดรู้ ที่เป็นตัวคิด เป็นตัวตริกรองและเป็นตัวรู้ชัด ย่อมเกิดขึ้น เมื่ออารมณ์เช่นนั้นไม่มี จิตเหล่านั้นก็ย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนี้ด้วย ๗

ก็ในกาลนั้น แม้ทุกขเวทนาหลายอย่าง นานาชนิด ย่อมปรากฏ

ขึ้นโดยมากในกายของผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ๆ แต่ในบรรดาเวทนาเหล่านั้น เมื่อเวทนาอย่างหนึ่งถูกกำหนดรู้อยู่ เวทนาอื่นย่อมเกิดขึ้นในที่อื่น ๆ ผู้ปฏิบัติธรรมติดตามเวทนาที่เกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ แล้วย่อมกำหนดรู้อย่างนี้ว่า ก็เมื่อเวทนานั้นถูกกำหนดรู้อยู่ เวทนาอื่นย่อมเกิดขึ้นในที่อื่น ดังนี้ ๆ ก็แม้เมื่อกำหนดรู้ ย่อมรู้ชัดซึ่งส่วนเบื้องต้นกล่าวคือการอุปติขึ้นแห่งเวทนาเหล่านั้นเท่านั้น หากกำหนดรู้ส่วนเบื้องปลายกล่าวคือการดับไม่ ๆ แม้ลักษณะและนิमितย่อมปรากฏเป็นหลายอย่าง นานาชนิด เช่นเดียวกัน ๆ ลักษณะและนิमितย่อมปรากฏเป็นหลายอย่าง นานาชนิด อันมีอย่างนี้เป็นรูปคือรูปร่างแห่งพระเจดีย์บ้าง รูปร่างเป็นพระภิกษุ ชาย หญิง เรือน ต้นไม้ สวน เทพ วิมานและเมฆเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง ๆ ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมไปตามนิमितตามที่ปรากฏแล้วกำหนดรู้อย่างนี้ว่า เมื่อกำหนดรู้นิमितอย่างหนึ่งในบรรดานิमितแม้เหล่านั้นที่ปรากฏแล้ว นิमितอื่นก็ปรากฏแล้ว เมื่อเรากำหนดรู้นิमितเช่นนั้น นิमितอื่นอีกก็ปรากฏ ดังนี้ ๆ ก็แม้เมื่อกำหนดรู้ ย่อมรู้ชัดซึ่งส่วนเบื้องต้นแห่งนิमितเหล่านั้นเท่านั้น หากกำหนดรู้ส่วนเบื้องปลายไม่ ๆ ลำดับนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ชื่อว่าจิตย่อมไปตาม ๆ อารมณ์ที่ปรากฏแล้ว เมื่ออารมณ์มีอยู่ จิตย่อมเกิดขึ้น เมื่ออารมณ์ไม่มี จิตย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนี้ ๆ

ก็ในระหว่างแห่งการกำหนดรู้ ผู้ปฏิบัติธรรมนั้นพิจารณาเฉพาะ โดยการอนุমানแล้วย่อมรู้ชัดแม้อย่างนี้ว่า เพราะมีวิชา ตัณหา และกรรมเป็นต้นเป็นเหตุและปัจจัย นามและรูปนี้ ย่อมเป็นไป ๆ การกำหนดรู้ชัดซึ่งนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัยโดยประจักษ์และโดยอนุমানอย่างนี้นั้น ชื่อว่าญาณกำหนดจับปัจจัยของนามรูป ๆ

ก็เมื่อญาณนี้แก่กล้าแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมเห็นเป็นเพียงนามรูปเท่า

นั้น ซึ่งเป็นไปอยู่ด้วยปัจจัยทั้งหลายอันสมควรแก่ตน ๆ เท่านั้น แล้วย่อมรู้ชัดด้วยอำนาจการวินิจฉัยว่า นามรูปที่เป็นปัจจัย และนามรูปที่เกิดขึ้นจากปัจจัยเท่านั้นมีอยู่ ชื่อว่าบุคคลผู้ทำการคู่เข้าเป็นต้น หรือผู้เสวยทุกขเวทนาเป็นต้นอื่นจากนี้ ย่อมไม่มี ดังนี้ ๆ นี้ชื่อว่ากัณฑชาวิตรณวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ด้วยการข้ามพ้นความสงสัย) ๆ

๓. สัมมสนญาณ - ญาณในการพิจารณา

ก็แลเมื่อกัณฑชาวิตรณวิสุทธิแก่กล้าแล้ว ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ชัดด้วยดีซึ่งส่วนอันมีในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด แห่งอารมณ์ที่ตนกำหนดรู้ได้แล้วนั้น ๆ แล้วย่อมรู้แจ้งอย่างดี ๆ จริงอยู่ ในกาลนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมนั้นย่อมรู้ชัดซึ่งการเกิดขึ้นแห่งจิตดวงหลัง ๆ ในกาลที่จิตดวงแรก ๆ ไปปราศแล้วนั่นเอง ในอารมณ์ตามที่ตนกำหนดรู้แล้ว ด้วยดีอย่างนี้ว่า เมื่อท้องพองขึ้นสิ้นสุดลงแล้วนั้นเทียว ก็มีการอุปบัติขึ้นแห่งการยุบลง และเมื่อท้องยุบลงนั้นสิ้นสุดลงแล้วนั้นเทียว ก็มีการอุปบัติขึ้นแห่งการพองขึ้น; เมื่อการยกเท้าขึ้นสิ้นสุดลงแล้วนั้นแล ก็มีการอุปบัติขึ้นแห่งเท้าย่างไป และเมื่อเท้าย่างไปนั้นสิ้นสุดลงแล้วนั้นเทียว ก็มีการอุปบัติขึ้นแห่งเท้า เทียบบลง ดังนี้ ๆ ก็ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเห็นซึ่งการอุปบัติขึ้นแห่งเวทนาใหม่ยิ่งเวทนาหนึ่ง ๆ ในที่อื่น ในกาลแห่งเวทนาหนึ่ง ๆ ที่เป็นไปอยู่ ในที่แห่งหนึ่ง ๆ ในบรรดาทุกขเวทนาที่เข้าไประงับแล้วนั่นเอง และซึ่งการที่ทุกขเวทนานั้นอันตนกำหนดรู้ ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง หรือยิ่งกว่านั้นค้อย ๆ เข้าไประงับทีละน้อย และหมดสิ้นลงโดยประการทั้งปวง ๆ ก็ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้ชัดด้วยดี ซึ่งการที่อารมณ์อันใหม่ยิ่งชนิดอื่นมาสู่คลอง ในกาลแห่งอารมณ์หนึ่ง ๆ ที่ตนกำหนดรู้ได้ในนิमितและรูปร่างที่มาแล้วสู่คลองแห่งใจไปปราศแล้วนั้นเทียว

และกำหนดรู้ซึ่งอารมณ์นั้น ๆ ที่ตนเข้าไปกำหนดรู้ ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง หรือ
ยิ่งกว่านั้นท่องเที่ยวไป ๆ ไปปราศ หรือว่าเป็นสิ่งลดน้อยลง ๆ หรือว่าไม่
ปรากฏชัดยิ่ง ๆ หดลั่นลงโดยประการทั้งปวง แต่ผู้ปฏิบัติธรรม ย่อม
ไม่เห็นสิ่งที่เที่ยงแท้และยั่งยืน อันเว้นแล้วจากความลั่นไปและความเสื่อม
ไป ฯ

ที่นั่น ผู้ปฏิบัติธรรมเห็นแล้วซึ่งอารมณ์นั้น ๆ อันตนกำหนดรู้อยู่
นั้นเที่ยง ที่ถึงแล้วซึ่งความลั่นไป ที่ถึงแล้วซึ่งความเสื่อมไป ย่อมพิจารณาว่า
ไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าลั่นไป ดังนี้บ้าง ฯ ย่อมพิจารณาว่า เป็นทุกข์
เพราะอรรถว่าเกิดขึ้นแล้ว ๆ แตกสลายไป ดังนี้บ้าง ฯ ผู้ปฏิบัติธรรม
มองเห็นทุกข์เวทนาเป็นต้นมากมาย อันอุปบัติขึ้นอยู่สืบต่อกันไปอย่างนี้ว่า
เมื่อทุกข์เวทนานี้ดับไปแล้ว เวทนาอื่นก็ย่อมอุปบัติขึ้น แม้เมื่อเวทนานั้นดับ
ไปแล้ว เวทนาอื่นก็ย่อมอุปบัติขึ้น ดังนี้ ย่อมพิจารณาว่า เป็นกองทุกข์นั้น
เอง ดังนี้บ้าง ฯ ย่อมพิจารณาว่า ไม่เป็นอิสระ รูปธรรมนี้เป็นสักว่าสภาวะ
ธรรมอันไร้ตัวตน เพราะอรรถว่าไม่อุปบัติขึ้นด้วยอำนาจแห่งตนแล้วแตกไป
ดังนี้บ้าง ฯ

การพิจารณาซึ่งอารมณ์ที่ผู้ปฏิบัติธรรมรู้ซึ่งสภาวะธรรมมีความไม่
เที่ยงเป็นต้นแล้วกำหนดรู้ ด้วยจิตที่กำหนดรู้ล้วนอันปราศจากจิตเป็นตัว
คิดและจิตเป็นตัวตริกรองนั้นเที่ยวว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้
นี้ชื่อว่าปัจจุจักขสัมมสนญาณ (ความรู้ในการพิจารณาโดยประจักษ์) ฯ

ก็ผู้ปฏิบัติธรรมเห็นพระไตรลักษณ์อย่างนี้โดยประจักษ์ครั้งเดียว
หรือหลายครั้ง แล้วอนุমানเอาโดยอารมณ์ที่ตนเห็นแล้วโดยประจักษ์นั้น
ย่อมพิจารณา คือย่อมตัดสินเอาซึ่งนามธรรมและรูปธรรมแม้ทั้งหมด

.....

แม้ในโลกทั้งปวงทั้งที่เป็นล่วงไปแล้ว ทั้งที่ยังไม่มาถึง และทั้งที่เป็นปัจจุบัน
ว่า เป็นอย่างนั้นนั่นเอง คือเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนี้
นี้ชื่อว่าอนุমানสัมมสนญาณ (ความรู้ในการพิจารณาโดยอนุমান) ฯ

ก็ท่านหมายเอาญาณชนิดนี้เอง แล้วกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภทา
มรรคเป็นต้นว่า ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดเอารูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็น
อดีต อนาคต และปัจจุบัน ทั้งภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด
ทราวมหรือประณีต อยู่ไกลหรืออยู่ใกล้ โดยเป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้ (นี้) เป็น
การพิจารณาอย่างหนึ่ง ดังนี้ ฯ

แม้ในอรรถกถาแห่งกถาวัตถุ ท่านก็กล่าวไว้ว่า เมื่อความไม่เที่ยง
แม้แห่งสังขารหนึ่ง อันเขาเห็นแล้ว การทำไว้ในใจโดยนัยในสังขารที่เหลือ
ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดังนี้ ย่อมมิได้ ดังนี้ด้วย... ฯ

คำเป็นต้นว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวง ไม่เที่ยง ดังนี้ ท่านหมาย
เอาการเห็นโดยนัย ไม่ใช่หมายเอาการเห็นโดยเป็นอารมณ์ในขณะหนึ่ง
กล่าวไว้ ดังนี้ด้วย (คำนี้เป็นคำอันเป็นหลักในการใช้คำว่า เจริญวิปัสสนา
ดำเนินตามนัย (พระบาลี)) ฯ

และในอรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย ท่านก็กล่าวไว้ว่า เพราะเหตุ
ที่การเห็นแจ้งซึ่งธรรมตามบทในเนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นของพระ
พุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ไม่ใช่ของพระสาวกทั้งหลาย ดังนั้น พระพุทธเจ้า
เมื่อทรงแสดงซึ่งกลาปวิปัสสนา (การเห็นแจ้งโดยกลุ่ม) ในเรื่องนี้ พระ
องค์จึงตรัสไว้อย่างนี้ ดังนี้ ฯ (แต่คำนี้เป็นคำอันเป็นหลักในการใช้คำว่า
การพิจารณาโดยกลุ่ม) ฯ

๔. อุทยัพพยญาณ - ญาณกำหนดรู้ทั้งความเกิดทั้งความดับ

ก็แสงสว่างย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมด้วยอานุภาพแห่งวิปัสสนา ในกาลที่เขาสามารถกำหนดรู้นามรูปอันเป็นปัจจุบันเท่านั้น ไม่ก่อนไม่หลัง (คือไม่ใช่นามรูปที่เป็นอดีตหรืออนาคต) ๑ สำหรับบางคนย่อมปรากฏเป็น แสงสว่างเหมือนแสงประทีป สำหรับบางคนย่อมปรากฏเป็นแสงสว่าง เหมือนแสงสายฟ้า แสงจันทร์และแสงอาทิตย์เป็นต้นแสงสว่างอย่างใด อย่างหนึ่ง แสงสว่างนั้นย่อมตั้งอยู่ชั่วขณะหนึ่งแก่บางคน ย่อมตั้งอยู่ชั่วนานานแก่บางคน ๑

แม้สติ ที่ประกอบพร้อมด้วยวิปัสสนา อันมีกำลัง ย่อมเกิดขึ้นแก่ ผู้ปฏิบัติธรรมบางคน และด้วยอานุภาพแห่งสตินั้น นามและรูปที่เกิดขึ้น แล้ว ๆ เล่า ๆ ทั้งปวง ย่อมเข้ามาปรากฏในจิตที่กำหนดรู้ ราวกะว่ามา ด้วยตนเองทีเดียว และสติย่อมเป็นราวกะว่าตกไปในนามและรูปนั้นเองนั้น เทียบ ๑ ด้วยเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติธรรม ย่อมมีความรู้สึกในครั้งนั้นว่า ชื่อว่า นามและรูปที่ไม่อาจจะลิกได้ ย่อมไม่มี ๑

ก็แม้ปัญญาอันเกิดจากวิปัสสนาของผู้ปฏิบัติธรรมนั้น กล่าวคือตัว กำหนดรู้ ย่อมเป็นปัญญาเฉียบแหลม แกล้วกล้า แจ่มแจ้ง ๑ และด้วย อานุภาพแห่งปัญญานั้น ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมกำหนดรู้ชัดเจนเป็นแผนก หนึ่ง ๆ ซึ่งนามและรูปที่ตนกำหนดรู้ได้แล้วทั้งปวง เหมือนบุคคลตัดอยู่ ซึ่งหน่อไม้ไผ่ด้วยมีดที่ลับคมดีแล้ว ๑ ด้วยเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติธรรม ย่อมมี ความรู้สึกในครั้งนั้นว่า ชื่อว่านามและรูปที่ไม่สามารถจะกำหนดรู้ ย่อมไม่มี ดังนี้ ๑ และเมื่อเลือกเฟ้นพระไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะเป็นต้น หรืออาการ ตามสภาวะอย่างอื่น ชื่อว่าย่อมรู้ทุกอย่างชัดเจนดี ทันทันทันใดนั่นเอง ๑

เขาย่อมมีความรู้สึกแม้ซึ่งสิ่งนั้นว่า เป็นความรู้ที่ประจักษ์ ดังนี้ ๑

ก็แม้ศรัทธา อันประกอบพร้อมด้วยวิปัสสนา อันมีกำลัง ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติธรรม และด้วยอานุภาพแห่งศรัทธานั้น จิตของเขาผู้กำหนดรู้อยู่ หรือคิดอยู่ ย่อมผ่องใสดี ไม่ขุ่นมัว ๑ จิตของเขาผู้ระลึกอยู่เสมอในพระพุทธคุณเป็นต้น ย่อมแล่นไปด้วยดี และจิตตกิริยาวิเศษ อันมีอย่างนี้ ย่อมเกิดขึ้นว่า ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะแสดงซึ่งธรรม และความเลื่อมใสในคุณทั้งหลายของพระโยคาวจร ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะส่งญาติและมิตรที่รักไปปฏิบัติภาวนา และการตามระลึกถึงอุปการคุณของอาจารย์ผู้แสดงพระกัมมัฏฐานและผู้ให้โอวาท ดังนี้เป็นต้น ๑

ก็แม้ปิติอันมีอย่าง ๕ มี ขุททกาทิ (ปิติเล็กน้อย) เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา ๑ ด้วยว่า ปิตินั้น จำเดิมแต่กาลมีจิตตวิสุทธิ ยังการชูชันแห่งเส้นขนและการเคลื่อนไหวแห่งองค์กายเป็นต้นให้เกิดขึ้นแล้ว ยังการสัมผัสที่ละเมียดละไมและละเอียดอย่างยิ่งทั้งสิ้นให้เต็มในกายแล้ว ย่อมยังความสุขซาบซ่านอันประณีตยิ่งให้เกิด ๑ และในกาลนั้น ด้วยอานุภาพแห่งความสุขนั้น เขาย่อมปรากฏ เหมือนว่ามีกายทั้งสิ้นลอยขึ้นไปในอากาศ ไม่ถูกต้องในกายได้ และปรากฏเหมือนว่านั่งอยู่บนหมอนลม และเหมือนว่าลอยขึ้นและลอยลง ๑

แม้ปีสัลลัทธิ (ความสงบระงับแห่งกิเลส) ซึ่งมีการสงบระงับความทรมานทรมายแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา แม้สภาพมีความเบาสบายเป็นต้น อันไปตามปีสัลลัทธินั้น ก็ย่อมเกิดขึ้น ๑ ก็ด้วยอานุภาพแห่งปีสัลลัทธินั้น ในเวลาที่เขา นั่งแล้ว หรือในเวลาเขาเดินจงกรม ยืน และนั่งก็ตาม เขาย่อมไม่มีความทรมานทรมายแห่งกายและจิตเลย ไม่มีความหนัก ไม่มีความแข็งกระด้าง ไม่มีความไม่ควรแก่การงาน ไม่มีความใช้

ไม่มีความคดงอ ๑ แต่ครั้งนั้นแล กายและจิตของเขา ชื่อว่าสงบระงับ เพราะเป็นสิ่งที่ถึงความปลอดโปร่งอย่างยิ่ง ชื่อว่าเบาเพราะอำนาจที่เป็นไปรวดเร็ว ชื่อว่าอ่อนเพราะสามารถจะทำได้ไว้ในใจซึ่งอารมณ์ตามที่ปรารถนา ชื่อว่าควรแก่การงานเพราะสามารถเพื่อจะทำได้ไว้ในใจซึ่งกาลตามที่ปรารถนา ชื่อว่าแจ่มแจ้งดีเพราะคล่องแคล่ว (เพราะกระทำอารมณ์ที่พึงจะเห็นแจ้งเพื่อจะเห็นแจ้งได้ง่าย) ชื่อว่าตรงทีเดียวเพราะโน้มไปเอียงไปและลาดลงไปในกลุ่มกรรมเท่านั้น ๑

แม้ความสุข ที่ประณีตยิ่ง อันแผ่ไปสู่ร่างกายทุกส่วน ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา ๑ และด้วยอานุภาพแห่งความสุขนั้น ในกาลนั้น เขามีความรู้สึกว่า เป็นผู้มีความสุข ในกาลทุกเมื่อ ดังนี้ และว่า ข้าพเจ้าย่อมเสวยความสุขอันไม่เคยมีมาก่อน แม้ในกาลไหน ๆ ดังนี้ เขาเป็นผู้มีจิตถึงความโลมณัสเหลือเกิน ๑ อนึ่ง เขาเป็นผู้ใคร่เพื่อจะบอกเรื่องราวอันวิเศษของตนแก่คนเหล่าอื่น ๑ สมดังคำที่ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นไปแห่งปีติและความสุขเหล่านี้ ซึ่งปัสสัทธิคือความสงบระงับแห่งกิเลสเป็นต้นอนุเคราะห์แล้วว่า

ความยินดี อันไม่ไซ้ของมนุษย์ ย่อมมีแก่ภิกษุ
ผู้เข้าไปสู่เรือนว่างเปล่า ผู้มีจิตสงบแล้ว
ผู้เห็นแจ้งธรรมโดยชอบอยู่ ๑ เพราะภิกษุ
ย่อมพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความดับ
ไปแห่งขันธทั้งหลาย เขาย่อมได้ปีติและ
ปราโมทย์ (และ) ปีติและปราโมทย์นั้น เป็น
น้ำอมฤตของท่านผู้รู้ทั้งหลาย ๑

ก็แม้ความเพียร อันไม่หย่อนนัย ไม่ดิ่งนัย อันเขาประทับประคองไว้ดีแล้ว เป็นไปสม่าเสมอ ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติธรรม ๆ เพราะว่า ในกาลก่อน บางคราวเขามีความเพียรหย่อนนัย ด้วยเหตุนั้น ในกาลนั้น เขาจึงถูกความง่วงเหงาและความหาวนอนครอบงำเอา จึงไม่สามารถจะกำหนดรู้อารมณ์ตามที่ปรากฏอย่างต่อเนื่องกันไปได้ และเขาย่อมมีญาณไม่ชัดเจน ๆ ก็บางคราว เขามีความเพียรดิ่งนัย แม้ในกาลนั้น เขาถูกความฟุ้งซ่านครอบงำเอา ย่อมเป็นเช่นนั้นนั้นแล ๆ แต่บัดนี้เขามีความเพียร อันไม่หย่อนนัย ไม่ดิ่งนัย ที่ได้ประคองไว้อย่างดี เป็นไปสม่าเสมอ ก้าวล่วงโทษเหล่านั้นแล้วย่อมสามารถจะกำหนดรู้อารมณ์ตามที่ปรากฏอย่างต่อเนื่องกันได้ และเขาย่อมมีญาณชัดเจนดี ๆ

ก็แม้ความเพิกเฉยในวิปัสสนา (วิปัสสนูปেকชา) อันเป็นความเป็นกลาง ในสังขารทั้งปวง อย่างมีกำลัง ก็เกิดขึ้นแก่เขา ๆ ก็ด้วยอานุภาพแห่งความเพิกเฉยในวิปัสสนานั้น เขาตั้งตนเป็นกลางแม้ในการเลือกเฟ้นความที่สังขารเป็นไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงแท้เป็นต้น ย่อมสามารถจะกำหนดรู้นามและรูปอันเป็นปัจจุบันอย่างต่อเนื่องกันไป ๆ ก็ในกาลนั้นจิตของเขาย่อมกำหนดรู้เอง เป็นจิตที่เว้นจากความขวนขวาย เป็นราวกะว่ากำหนดรู้อยู่เองนั้นแล ๆ ก็แม้ความเพิกเฉยในอวิชชชนจิต (อวิชชชูปেকชา = ความเพิกเฉยในความคำนึง) ที่มีกำลัง ย่อมเกิดขึ้นและด้วยอานุภาพแห่งความเพิกเฉยในอวิชชชนจิตนั้น เขาย่อมมีจิตประดุจว่าใส่เข้าไปโดยเร็วในอารมณ์ที่เขานึกถึงแล้ว ๆ

ก็แม้ความติดใจ ที่สุขุม มีอาการสงบ ยินดีอยู่ในวิปัสสนาที่ระดับประดาไปด้วยวิปัสสนูปกิเลสมีแสงสว่างเป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว ย่อมเกิดขึ้นแก่เขา ๆ และเขาย่อมไม่สามารถจะกำหนดจับความติดใจนั้นว่า มัน

เป็นกิเลสบ้าง แต่ยอมสำคัญรู้ว่าเป็นความยินดีในภาวนา ด้วยเหตุที่นั่นนั่นแล ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมสรรเสริญความติดใจนั้นว่า บัดนี้แล ข้าพเจ้าย่อมยินดี ยิ่งด้วยดีในภาวนา ดังนี้ ฯ

ครั้งนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น เสวยปีติและความสุข อันเป็นไปพร้อมกับแสงสว่างอย่างนี้แล้ว ยินดีอยู่ซึ่งจิตที่กำหนดรู้นี้เอง ที่แจ่มชัดดี อันสามารถจะกำหนดรู้ฉับพลัน โดยไม่เหน็ดเหนื่อย ย่อมสำคัญรู้ ว่า ข้าพเจ้า เป็นผู้บรรลุมรรคและผลเป็นแน่ กิจด้วยการภาวนาของเรา จบสิ้นแล้ว ดังนี้ ฯ นี่เป็นการยึดถือผิดในทางที่ไม่ใช่มรรคว่าเป็นมรรค เรียกว่าเป็น อุปกิเลส (ความเศร้าหมอง) ฯ

แต่แม้เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมไม่ถือเอาธรรมทั้งหลายมีแสงสว่างเป็นต้นว่าเป็นมรรคและผล ความยินดีในธรรมเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้น แม้ความยินดีนี้ก็มีความเศร้าหมองแห่งวิปลสนา ฯ เพราะเหตุที่นั่น ญาณที่ประกอบด้วยจิตกำหนดรู้ ที่เคลื่อนกล่น เข้าไปเศร้าหมองแล้วด้วยอุปกิเลสเหล่านั้น แม้เป็นไปอยู่พลัน ๆ ชื่อว่าญาณกำหนดรู้ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความดับอย่างอ่อน ฯ ก็ในกาลนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมนั้นยอมไม่สามารถจะรู้ความเกิดขึ้นและความดับแห่งนามและรูปให้หมดจดดีได้ ด้วยญาณนั้นนั่นเทียว ฯ

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้และความเห็น
ว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้องและทางปฏิบัติที่ไม่ถูก

ครั้งนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นกำหนดรู้อยู่อย่างนี้นั่นแล เขาฟังด้วยตนเองนั่นเทียว หรือจากผู้อื่นแล้ว ย่อมได้เฉพาะซึ่งญาณคือการตัดสินเด็ดขาดว่า ธรรมมีแสงสว่างเป็นต้นไม่ใช่ทาง และความยินดีในธรรมนั้นเป็น

เครื่องเศร้าหมองแห่งวิปัสสนาโดยแท้ จิตกำหนดรู้ซึ่งอารมณ์ตามที่ปรากฏ สืบเนื่องต่อกันเท่านั้น ชื่อว่าเป็นหนทางแห่งวิปัสสนา ก็คือการเห็นแจ้งของเรายังไม่ถึงซึ่งที่สิ้น ข้าพเจ้าควรกำหนดรู้แก่อีกนั่นเทียว ดังนี้ ฯ นี้ชื่อว่ามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้และความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้องและทางปฏิบัติที่ไม่ถูก) ฯ

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้และความเห็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง

ก็ลำดับนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ครั้นกำหนดรู้ธรรมมีแสงสว่างเป็นต้นหรือไม่ได้กระทำไว้ในใจ ย่อมกำหนดรู้นามธรรมและรูปธรรมตามที่ปรากฏที่ทวารทั้ง ๖ นั้นเทียวติดต่อกันไปเหมือนในกาลก่อน ฯ เมื่อเขากำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ญาณในทั้งความเกิดขึ้นและทั้งความดับอย่างเดียว นั้นเทียว ย่อมก้าวล่วงอุปกิเลสมีแสงสว่าง ปิติ ปัสสัทธิ สุข และความติดใจเป็นต้นแล้วตั้งอยู่ ฯ จริงอย่างนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมเห็นในทุก ๆ จิตที่กำหนดรู้ว่า อารมณ์ที่ถูกกำหนดรู้ เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความเสื่อมไปโดยฐานะ (ถึงความเสื่อมไป) ดังนี้ ฯ อารมณ์นั้นย่อมปรากฏแก่เขาว่า อารมณ์นั้น ๆ ย่อมถึง เหมือนอย่างนั้น ๆ นั้นเทียว การก้าวข้ามสู่ประเทศอื่นย่อมไม่มีแก่อารมณ์นั้น ดังนี้บ้าง ฯ

เพราะเหตุานั้น ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิดขึ้นและความดับแห่งนามและรูปทุก ๆ ขณะ โดยประจักษ์ ฯ ญาณเป็นเหตุกำหนดรู้ นามธรรมและรูปธรรม ที่เกิดขึ้นอยู่และแตกไปอยู่ติดต่อกันไปทุก ๆ ขณะ อย่างนี้แห่งเขา แล้วกำหนดตัดทั่วเป็นแผนกหนึ่ง ๆ แห่งความเกิดขึ้นและความดับไป เป็นความรู้ที่พ้นจากอุปกิเลสแล้ว ชื่อว่าญาณกำหนดรู้ความเกิด

ขึ้นและความดับอย่างมีกำลัง ๑ นี้เป็นเบื้องต้นแห่งปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้และความเห็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง) เพราะมาจากญาณนี้ไปจนถึงอนุโลมญาณ เรียกชื่อว่าปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ ๑

๕. กังคญาณ

ญาณกำหนดรู้ความดับ

ก็เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดนามธรรมและรูปธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ เล่า ๑ อย่างนี้ มองเห็นอยู่โดยเป็นหัวข้อเล็กหัวข้อน้อย โดยเป็นข้อต่อเล็กข้อต่อน้อย โดยเป็นส่วนเล็กส่วนน้อย โดยเป็นชั้นเล็กชั้นน้อย ว่า บัดนี้นั้นแลนามรูปนั้นย่อมเกิดขึ้น บัดนี้นั้นแลนามรูปนั้นย่อมสลายไป ดังนี้ ๑

ในกาลใดที่ญาณกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและความดับไปนั้น แก่ห่อหมกกล้าแข็ง มีกำลัง ในกาลนั้นญาณนั้นย่อมเกิดขึ้นง่าย ๆ ย่อมเป็นไปติดต่อกันไป เหมือนนำตนไปด้วยตนเองเทียว แม้สิ่งปรุงแต่งของนามและรูปก็ปรากฏง่าย ๆ ๑ ๑ ครั้นเมื่อญาณอย่างนี้ อันกล้าแข็ง นำไปอยู่ แม้การเกิดขึ้นแห่งนามและรูปที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ได้ในสังขารทั้งหลายที่ปรากฏง่าย ก็ย่อมไม่ปรากฏ แม้ความเป็นในท่ามกลางกล่าวคือการดำรงอยู่ก็ไม่ปรากฏ แม้ความเป็นไปแห่งนามและรูปกล่าวคือความเป็นไปอันไม่ขาดวันก็ไม่ปรากฏ แม้ทรวดทรงและเครื่องหมายกล่าวคือมือ เท้า ปาก กายเป็นต้นก็ไม่ปรากฏ ๑ ครั้งนั้นแล ความดับที่พึงเรียกว่า ความสิ้นไป ดังนี้บ้าง ความเสื่อมไป ดังนี้บ้าง ความแตกไป ดังนี้บ้าง ย่อมปรากฏ ๑

จริงอยู่ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นกำหนดรู้อยู่ซึ่งการพองขึ้นแห่งท้อง แม้ส่วนเบื้องต้น แม้ส่วนท่ามกลางของเขาจะไม่ปรากฏ แม้ทรวดทรงแห่ง

ห้อง ก็ไม่ปรากฏ ๑ แต่ความดับคือความสิ้นไป อันเป็นส่วนปลายแห่งห้อง นั้นอย่างเดียวกันนั้น ย่อมปรากฏ ๑ แม้ในการยุบลง (แห่งห้อง) ก็มีนัยนี้ นั้นแล ๑ อนึ่ง เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมนั้นกำหนดรู้อยู่ซึ่งการคู่เข้าในเวลาทีคู่ เข้าแห่งมือและเท้าทั้งหลาย แม้ส่วนเบื้องต้น แม้ส่วนท่ามกลาง แม้ทรวดทรงแห่งอวัยวะมีมือเป็นต้น ย่อมไม่ปรากฏ ๑ แม้ในเวลาแห่งการเหยียด ออกเป็นต้น ก็มีนัยนี้นั้นแล ๑ จริงอย่างนั้น อารมณ์ที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนด รู้อยู่ ย่อมปรากฏแก่เขา ประคุดไม่มีอยู่ด้วย และไม่มีอยู่โดยประการทั้ง ปวงด้วย ๑ ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมเป็นประคุดกำหนดรู้อยู่ซึ่ง ธรรมที่ดับไปแล้ว ซึ่งไม่มีอยู่อันถึงซึ่งความไม่มี โดยประการทั้งปวงในกาล นั้น ๑ ก็จิตที่กำหนดรู้ ย่อมเป็นประคุดไม่ถึงพร้อมในอารมณ์ที่ผู้ปฏิบัติธรรม กำหนดรู้อยู่ ๑ ในลำดับนั้นนั้นแล ผู้ปฏิบัติธรรมบางคนย่อมนำเอาในญาณ นี้ว่า วิปัสสนาของข้าพเจ้าเสื่อมไปแล้ว ดังนี้บ้าง แต่ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ควร ถือนำอย่างนั้น ๑

ด้วยว่า ในกาลก่อนจิตตามปกติของเขา ยินดีแล้วในบัญญัติและ อารมณ์มีทรวดทรงเป็นต้น แต่พอรู้ความเกิดขึ้นและความดับไป เครื่อง หมายย่อมปรากฏแก่เขานั้นเอง ๑ ด้วยเหตุนี้ จิตของเขาจึงยินดีแล้วใน อารมณ์ที่ประกอบแล้วด้วยปัจจัยปรุงแต่งอันวิเศษ เป็นไปกับโครงสร้าง เฉพาะ เป็นไปกับนิमितหมายเฉพาะ๑ แต่ในตอนนี้ แม้เครื่องหมายอันเป็น โครงสร้างเฉพาะแห่งปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลายก็ไม่ปรากฏ เพราะญาณได้ รับการอบรมมาอย่างนั้น ก็จะกล่าวไปใยในการปรากฏแห่งบัญญัติที่หายา บต่อจากนั้น ๑ เช่นเดียวกัน แม้ความเกิดขึ้นกล่าวคือส่วนเบื้องต้นแห่งสังขาร ทั้งหลายก็ไม่ปรากฏ แต่ที่แท้ความสลายไปกล่าวคือส่วนเบื้องปลาย อัน มีความสิ้นไปเป็นสภาวะเท่านั้น ย่อมปรากฏ เพราะเหตุนี้ จิตของเขา

ย่อมไม่ยินดีในความเกิดขึ้นนั้นก่อน แต่เขาควรถึงความตกลงใจไม่นานเลย ในสิ่งนี้ว่า จิตที่ได้การสังสมแล้ว จักยินดีแน่นอนในความดับกล่าวคือความ สลายไปเท่านั้น ดังนี้ ฯ เขาถึงความตกลงใจอย่างนี้แล้ว จึงควรทำความ เพียรเพื่อจะกำหนดรู้ตลอดไป ฯ

ก็เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ทุก ๆ จิตที่กำหนดรู้ ธรรมที่ประกอบด้วยอารมณ์ ๒ อย่าง ๆ คือ ตัวอารมณ์ที่ถูกกำหนดรู้ และ จิตตัวรู้ทั่วซึ่งอารมณ์นั้น ย่อมปรากฏเป็นสภาพแตกไปอยู่ ลึนไปอยู่เป็น คู่ ๆ กันโดยลำดับ ด้วยว่า รูปที่นูนขึ้นมากมายแม้ในวาระที่ท้องพองขึ้น คราวเดียว ย่อมปรากฏโดยอาการแตกสลายไปโดยลำดับ ความแตกคือ อาการที่ลึนไปทุก ๆ ขณะแห่งรูปที่กำหนดรู้ได้ เป็นเหมือนกับอาการที่ เมื่อบุคคลมองดูหยับแดดในฤดูร้อน แตกไปทุก ๆ ขณะโดยลำดับแห่งหยับ แดดนั้น เป็นเหมือนกับเมื่อฝนเม็ดใหญ่ตกลงมา ฟองน้ำที่เกิดขึ้นด้วยหยาด ฝนแห่งเมฆที่ตกลงบนหลังแห่งน้ำ สลายตัวไปเร็ว ๆ และเป็นเหมือนการ ดับไปโดยฉับพลัน แห่งประทีปที่ถูกลมพัดในกาลเป็นที่บูชาพระเจดีย์ด้วย ประทีป ฯ ความแตกไปแห่งจิตที่กำหนดรู้แม้อารมณ์นั้น ย่อมปรากฏแก่ ผู้ปฏิบัติธรรมพร้อมกับรูปที่กำหนดรู้ได้เหล่านั้นนั่นเอง ฯ ในกาลที่กำหนด รู้แม้รูปและอรูปรูอื่นนั้น ก็ย่อมปรากฏอย่างนั้นเหมือนกัน ฯ จริงอย่างนั้น ความแตกไปย่อมปรากฏแก่เขาในญาณอย่างนี้ว่า ในร่างกายทั้งสิ้น อารมณ์ใด ๆ ที่ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้ได้ อารมณ์นั้น ๆ ย่อมดับไปต่อหน้า เขา จิตที่กำหนดรู้แม้อารมณ์นั้น ๆ ย่อมตามไปแล้วดับในภายหลัง ดังนี้ ฯ เพราะเหตุที่นั่นนั่นแล ผู้ปฏิบัติธรรมนั้นย่อมรู้ชัดหมดจดดีตามลำดับ ซึ่งความสลายไปเป็นคู่ ๆ คือ ความสลายไปแห่งอารมณ์อย่างใดอย่าง หนึ่งและความดับไปแห่งจิตที่มีอารมณ์ในกาลนั้นนั้น ฯ (ก็แล ความสลาย

ไปนั้นเป็นความรู้ชัดแห่งผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้อยู่เท่านั้น แต่ผู้ปฏิบัติธรรมไม่พึงตรึกเอาแล้วยึดเอาความชอบใจ) ๗ เพราะวา ความรู้ชัดหมดจดดี ซึ่งธรรมทั้งสอง ๆ คืออารมณ์มีรูปารมณเป็นต้นตามที่ปรากฏที่ทวารทั้ง ๖ อย่างนี้ และจิตที่กำหนดรู้อารมณ์นั้น ด้วยอำนาจแห่งความสลายไป นั้นชื่อว่าภังคญาณ (ญาณกำหนดรู้ความดับไป) ๗

๖. ภยญาณ

ญาณกำหนดรู้โดยความเป็นสิ่งน่ากลัว

ก็ในกาลที่ภังคญาณนี้แก่กล้าแล้ว ญาณที่ปรากฏโดยความเป็นสิ่งน่ากลัวเป็นต้น อันประกอบไปด้วยอาการน่ากลัวเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับ เพราะเห็นความสลายไปแห่งสังขารที่เป็นอารมณ์น้อยและอารมณ์ใหญ่ทั้งปวงนั้นเทียว ๗ สังขารของผู้ปฏิบัติที่เห็นความสลายไปทุก ๆ ขณะแห่งธรรม ๒ อย่าง คือ แห่งอารมณ์ตามที่ปรากฏ และแห่งจิตเห็นแจ้งที่กำหนดรู้อารมณ์นั้นในที่นั้นแล้ว ทราบโดยการอนุมานว่า สิ่งปัจฉัยปรุงแต่งแล้วแม้ในอดีต ก็แตกไปแล้วนั้นเทียว แม้ในอนาคตก็จักแตกไปเหมือนกัน ย่อมแตกไปแม้ในกาลบัดนี้ ดังนี้ ย่อมกำหนดรู้ที่อยู่ซึ่งสังขารธรรมตามที่ปรากฏนั่นเอง ย่อมปรากฏโดยอาการอันน่าสะพึงกลัว ก็ต่อจากนั้นนั่นเอง เขากำหนดรู้ได้อยู่เอง ย่อมรู้ชัดว่า สังขารเหล่านี้ น่ากลัวหนอดังนี้ ๗ ความรู้ชัดอย่างนี้ โดยเป็นสิ่งน่าสะพึงกลัว ชื่อว่า ภยตฺปฏฺฐานญาณ (ญาณกำหนดรู้ความปรากฏโดยความเป็นสิ่งน่ากลัว) ๗ คำว่า ภยญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยความเป็นสิ่งน่ากลัว) ดังนี้บ้าง เป็นชื่อของญาณนี้เอง ๗ ก็ในคราวนั้น แม้จิตของเขา ย่อมเป็นประดุจไรที่พึง ประกอบด้วยอาการน่ากลัว ๗

๗. อาทินวญาณ ญาณกำหนดรู้โทษ

ก็เมื่อเขาเห็นว่า น่าสะพึงกลัว ด้วยภยญาณนั้น กำหนดรู้ยุดิตต่อกันไป ต่อกาลไม่นานนั้นเทียว ชื่อว่าญาณกำหนดรู้โทษ ย่อมเกิดขึ้น ๑ เมื่อญาณนี้เกิดขึ้นแล้ว สังขารทั้งปวงย่อมปรากฏไม่มีรส ไม่มีไอชะ ไม่มี ความสบายใจ ในที่ทั้งปวง คือ ในอารมณ์ที่กำหนดรู้ได้ ในจิตเป็นเครื่อง กำหนดรู้ และในสภาวะธรรมมีภพที่ทำไว้ในใจเป็นต้น ๑ เพราะเหตุ นั้น เขาย่อมเห็นซึ่งทุกข์นั่นเอง ซึ่งความไม่สบายใจนั่นเอง ซึ่งโทษนี้เอง ใน กาลนั้น ๑ เพราะเหตุ นั้น ญาณนี้ จึงชื่อว่า ญาณกำหนดรู้โทษ ๑

๘. นิพพิทาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความเบื่อหน่าย

ก็เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเห็นโทษในสังขารอย่างนี้ จิตย่อมไม่ยินดียิ่ง ในสังขารเหล่านั้น ที่เป็นไปกับด้วยโทษ ย่อมเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว ๑ จริงอย่างนั้น จิตของเขา ย่อมเป็นเหมือนว่ากระสันแล้ว และเหมือนเป็น จิตมีกำลังน้อย ๑ แม้อย่างนั้น เขาย่อมไม่ทิ้งวิปัสสนา ย่อมยังกาลให้ผ่าน พ้นไปเห็นแจ้งสืบเนื่องกันไปในั้นแล ๑ เพราะเหตุ นั้นนั้นแล เขาพึงรู้สิ่งนี้ ว่า นี้ไม่ใช่ความเบื่อหน่ายในภาวณา ที่แท้แล้ว เป็นญาณเห็นความเบื่อ หน่าย อันประกอบไปด้วยอาการเบื่อหน่ายในสังขารทั้งหลายนั้นเทียว ดังนี้ ๑ เล่าอนึ่ง จิตของเขา ที่ถูกส่งไปในความมีสมบัติบ้าง และในอารมณ์ ที่น่าปรารถนายิ่งบ้าง ในกาลนั้น ย่อมไม่ยินดีในสิ่งเหล่านั้นเลย ทั้งไม่ได้ ความพอใจในสิ่งเหล่านั้นด้วย ๑ ที่แท้ จิตของเขานั้น โน้มไปในนิพพาน

เท่านั้น มินิพพานเป็นที่ห่วงเหนียว มินิพพานเป็นเงื่อมผา ๆ เพราะเหตุ
นั้นนั่นแล การทำไว้ในใจแม้อย่างนี้ ในระหว่างแห่งจิตเป็นเครื่องกำหนด
รู้ในกาลนั้น ย่อมเกิดแก่เขาว่า การเข้าไปสงบระงับสังขารทั้งปวงซึ่งมีความ
แตกไปทุก ๆ ขณะเป็นธรรมดาเท่านั้น นำสุขมาให้ ดังนี้ ๆ

๙. มุญจิตุกัมยตาญาณ

ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาเพื่อจะหนีให้พ้น

ก็เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเบื่อหน่ายในอารมณ์ที่กำหนดรู้ได้ ๆ ด้วย
นิพพิทาญาณนี้ จิตที่ปรารถนาเพื่อจะหนีพ้นสังขารเหล่านั้น หรือที่
ปรารถนาเพื่อจะให้พ้นจากสังขารเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น ๆ ญาณที่ประกอบ
พร้อมด้วยจิตที่ใคร่เพื่อจะหนีให้พ้นนั้น ชื่อว่ามุญจิตุกัมยตาญาณ
(ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาเพื่อจะหนีให้พ้น) ๆ จริงอย่างนั้น ทุกข
เวทนา นานาชนิด ในกายของเขา และความเป็นผู้ไม่ใคร่เพื่อจะดำรงอยู่
นานในอริยาบถหนึ่ง ๆ ย่อมปรากฏแก่เขาโดยมาก ๆ ก็เมื่อเวทนาเหล่า
นี้ไม่ปรากฏ ความที่สังขารไม่ได้รับความสบาย ย่อมปรากฏด้วยดีถึงนั้น
เทียว ๆ ด้วยเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมนั้นย่อมปรารถนาแม้อย่างนี้ในระหว่าง
แห่งจิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ว่า โฉนหนอ ข้าพเจ้าพึงพ้นพลันจากสิ่งนี้
โดยเร็ว ดังนี้บ้าง ว่า โฉนหนอ ข้าพเจ้าพึงถึงซึ่งที่สงบระงับแห่งสังขาร
เหล่านี้ ดังนี้บ้าง ว่า โฉนหนอ ข้าพเจ้าพึงสลະคินซึ่งสังขารเหล่านี้ โดย
ประการทั้งปวง ดังนี้บ้าง ๆ ก็จิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ของเขา ย่อมเป็น
ราวกะว่าหลบหนีไปจากอารมณ์ที่เขากำหนดรู้ ในจิตเป็นเครื่องกำหนด
รู้ ๆ ในกาลนั้น ๆ

๑๐. ปฏิสังขญาณ

ญาณกำหนดรู้ด้วยการทบทวนใหม่

ก็ผู้ปฏิบัติธรรมที่ปรารถนาเพื่อจะหนีให้พ้นซึ่งสังขารทั้งหลาย
อย่างนี้ ประกอบความเพียรให้มันยิ่งขึ้น กำหนดรู้สังขารเหล่านั้นนั้นเทียว
อีก เพื่อต้องการจะสลัดทิ้งสังขารเหล่านั้น และเพื่อต้องการจะหนีให้พ้น
จากสังขารเหล่านั้น ด้วยเหตุที่นั่นนั้นแล ญาณที่เป็นไปแล้วในกาลนั้นนั้น
ชื่อว่าปฏิสังขญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยการทบทวนใหม่) ฯ (จริงอยู่ คำที่
ว่า ทบทวนใหม่ก็ดี จิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ก็ดี การเห็นแจ้งก็ดี โดยใจความ
เป็นอย่างเดียวกัน ฯ) จริงอย่างนั้น อากาโรเป็นสภาพไม่เที่ยงแท้ เป็น
ทุกข์ และไม่ใช่อัตนแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมปรากฏอย่างดีแก่เขา ฯ
ก็แม้ในอากาโรเหล่านั้น อากาโรเป็นทุกข์ ย่อมปรากฏโดยพิเศษ ฯ จริง
อย่างนั้น แม้ในกาลนั้น เวทนา นานาชนิด ที่กล้า แข็ง เผ็ดร้อน ย่อม
ปรากฏมีกำลังกว่าในกายของเขา ฯ เพราะเหตุที่นั่นนั้นแล นามกายและ
รูปกายแม้ทั้งสิ้น ย่อมปรากฏแก่เขาทนได้ยากอย่างยิ่ง ประดุจกองโรค
และประดุจกองทุกข์ฉะนั้น ฯ แม้ความที่ทนได้ยาก กล่าวคือภาวะที่ไม่
สามารถจะดำรงอยู่ในอิริยาบถหนึ่ง ๆ ได้นาน ย่อมเกิดขึ้นโดยมาก ฯ
จริงอย่างนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมไม่สามารถจะดำรงอยู่ได้นานในอิริยาบถ
หนึ่ง ๆ ย่อมปรารถนาเพื่อจะเปลี่ยน (อิริยาบถ) ลี้กกาลไม่นานนั้นแล
นั้นเป็นเครื่องแสดงออกแห่งความที่สังขารทนอยู่ไม่ได้นั่นเอง ฯ แม้เขา
ปรารถนาที่จะเปลี่ยนอิริยาบถอย่างนี้ ไม่ควรเปลี่ยนเร็ว ๆ แต่ควรเป็นผู้
นั่งในอิริยาบถหนึ่ง ๆ นั้น ๆ นั้นเทียว ดำรงอยู่ให้นานยิ่งขึ้น ประกอบ
ความเพียรเพื่อจะกำหนดรู้ ฯ เพราะว่า เขาจะก้าวล่วงความที่สังขารทน

ไม่ได้ นั่น ด้วยประการฉะนี้ ฯ

ก็วิปัสสนาญาณ (ปัญญาเห็นแจ้งซึ่งความดับ) ของเขาย่อมมีกำลัง แฉ่มชัดดี และด้วยเหตุที่นั่นนั่นเอง แม้ทุกขเวทนา อันเขาเข้าไปเพ่งกำหนดรู้อยู่ ย่อมสงบระงับโดยขณะนั้นนั่นเทียว ฯ แต่เมื่อทุกขเวทนานั้น แม้ไม่สงบระงับโดยประการทั้งปวง ความแตกไปทุก ๆ ขณะโดยเป็นข้อ ๆ ย่อมปรากฏ (มีคำอธิบายว่า ความแตกกล่าวคือความสิ้นไปและความเสื่อมไปแห่งขณิกเวทนาหนึ่ง ๆ ย่อมปรากฏด้วยจิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ดวงหนึ่ง ๆ ความเชื่อมต่อกกล่าวคือความสืบต่อแม้แห่งเวทนาที่มีส่วนเสมอกัน ย่อมไม่ปรากฏจุดในกาลแห่งสัมมสนญาณ (ญาณในการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์) ฉะนั้น) ฯ แต่ทุกขเวทนานั้น ที่เขาไม่ทอดทิ้งธุระแล้วเข้าไปเพ่งกำหนดรู้ยู่ติดต่อกันไป ย่อมไม่สงบโดยประการทั้งปวงต่อกาลไม่นานนั้นแล ฯ จริงอยู่ ทุกขเวทนานั้นที่สงบไปแล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นอันสงบไปเหมือนอย่างนั้นเทียว ย่อมไม่เกิดขึ้นอีก ฯ ก็เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลัง แฉ่มชัดดีอย่างนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมไม่มีจิตยินดีด้วยเหตุเพียงเท่านั้นก่อน ฯ เพราะเหตุนี้ เขาย่อมเกิดความคิดว่า บัดนี้ วิปัสสนาญาณของข้าพเจ้า ไม่แจ่มชัด ดังนี้บ้าง ฯ ก็ผู้ปฏิบัติธรรมละความคิดมั่นนั้นแล้ว ด้วยจิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ พึงประกอบความเพียรเพื่อจะกำหนดรู้สิ่งปรุงแต่งของนามและรูปตามที่ปรากฏติดต่อกันไปนั้นเทียว ฯ

เพราะว่าเมื่อเขากำหนดรู้ยู่ติดต่อกันไปอย่างนี้ จิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ อันแจ่มชัดดียิ่งแม้กว่าจิตเป็นเครื่องกำหนดรู้อันมีในก่อน ในกาลแห่งตนก้าวล่วงการกำหนดด้วยนาทีหรือ หรือว่าการกำหนดด้วยชั่วโมง หรือว่าการกำหนดด้วยวัน ย่อมเป็นไป ฯ จริงอย่างนั้น เขาย่อมก้าวล่วงทุกขเวทนาแม้ทั้งปวง ความที่อิริยาบถทั้งหลายทนอยู่ไม่ได้ และจิตที่เป็น

ไปว่า ไม่แจ่มชัดในวิปัสสนาญาณ ดังนี้ ๗ ก็จิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ของ
 เขา ย่อมเป็นไปเร็วยิ่งขึ้น ๗ ๗ และเขาย่อมรู้ชัดซึ่งพระไตรลักษณ์มี
 อนิจจลักษณะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง แจ่มชัดดี ทุก ๗ จิตที่เป็นเครื่อง
 กำหนดรู้ ๗ ก็การที่เขา กำหนดรู้เร็วยิ่งขึ้น ๗ อย่างนี้ แล้วรู้ชัดซึ่ง
 ไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้ชื่อว่าญาณกำหนดรู้ด้วยการทบทวนใหม่
 อันมีกำลัง ๗

๑๑. สังขารเปกขาญาณ

ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร

ก็เมื่อปฏิสังขาญาณนี้แก่กล้าแล้ว ญาณที่เป็นตัวรู้ชัดอยู่ ๗ ซึ่ง
 สังขารแห่งนามและรูปตามที่ปรากฏเองนั่นแหละ ที่เป็นไปด้วยสามารถ
 สืบต่อ อันประจักษ์ว่านำพาตนไปอยู่ด้วยตนเอง ชื่อว่าสังขารเปกขาญาณ
 (ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร) ๗

จริงอย่างนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ต้องทำความขวนขวายใด ๆ เพื่อ
 ดูแลสังขารทั้งหลาย เช่นเดียวกันแม้เพื่อรู้ชัดสังขารเหล่านั้น ๗ เพราะว่า
 เมื่อจิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ดวงหนึ่ง ๗ สดสิ้นแล้ว อารมณ์ที่เขาพึงกำหนด
 ย่อมดูแลตนเองนั่นแล ๗ และวิปัสสนาญาณย่อมกำหนดรู้ชัดซึ่งอารมณ์
 นั้นเองนั่นเทียว ๗ ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเป็นราวกะว่าไม่ต้องทำความขวน
 ขวายใด ๆ เลย ๗

จำเดิมแต่ญาณว่าน่ากลัวด้วยการเห็นความสลายไปแห่งสังขาร
 ทั้งหลาย ในกาลก่อน อาการน่ากลัวก็ดี การเห็นโทษก็ดี อาการน่าเบื่อ
 หน่ายก็ดี ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะหนีให้พ้นก็ดี และความเป็นผู้ไม่สันโดษ
 เพราะญาณตามที่ได้แล้วก็ดี ได้เกิดขึ้นแล้วฉันทใด ในกาลนี้สภาวะธรรม

ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่เขาผู้เห็นความสลายไปแห่งสังขาร ทั้งหลายที่แตกไปอย่างรวดเร็ว ก็ฉนั้น ๑ แม้เมื่อทุกขเวทนาเกิดขึ้นอยู่ โทมนัสย่อมไม่เกิดขึ้น แม้ความเป็นผู้ไม่สามารถจะชม ย่อมไม่มี ๑ แต่ทุกขเวทนาของผู้ปฏิบัติธรรมนั้นย่อมเป็นอันสงบไปโดยสิ้นเชิงนั้นเทียวโดยมาก ในกาลนั้น (มีคำอธิบายว่า ย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนี้) ๑ เมื่อเขาคิดถึงอารมณ์ที่น่ากลัว หรือน่าเศร้าโศก ความกลัวย่อมไม่เกิดขึ้น หรือความโศกก็ไม่เกิดขึ้น ๑ นี่เป็นการละขาดซึ่งความกลัวในการวางเฉยในสังขารก่อน ๑

ในกาลแห่งความเกิดขึ้นและความดับไปในกาลก่อน โสมนัสที่มีกำลังย่อมเกิดขึ้น เพราะอาศัยความที่วิปัสสนาแจ่มชัดฉฉันใด ในกาลนี้ โสมนัสมีกำลังนั้น ย่อมไม่เกิดขึ้นฉฉนั้น เพราะอาศัยแม้ความสงบยิ่ง ลึกซึ้งยิ่งและแจ่มชัดดียิ่งแห่งสังขารุเบกขาญาณ ๑ เมื่อเขาแม้เห็นอารมณ์น่าปรารถนาที่เป็นไปพร้อมเพื่อโสมนัส แม้กระทำไว้ในใจซึ่งสมบัติที่พึงบริโภค ความโสมนัสที่มีกำลังย่อมไม่เกิดขึ้น ๑ นี่เป็นการละขาดซึ่งความยินดีในการวางเฉยในสังขาร ๑

อารมณ์ใด ๆ ที่มาสู่คลองที่ทวารทั้ง ๖ จะนำปรารถนาก็ตาม ไม่นำปรารถนาก็ตาม ผู้ปฏิบัติธรรมไม่รักใคร่ ไม่ยินดีอารมณ์นั้น ๆ กำหนดอย่างสม่ำเสมอแล้วย่อมรู้ชัด (มีคำอธิบายว่า เป็นสักว่าการรู้ชัดเท่านั้น) ๑ นี่เป็นภาวะแห่งการเพ่งดูเฉพาะในการวางเฉยในสังขาร ๑

สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค โดยหมายเอาคุณทั้ง ๓ นี้เท่านั้นว่า เขาละทิ้งความกลัวและความยินดี แล้วเป็นผู้วางเฉย วางตนเป็นกลางในสังขารทั้งปวง ดังนี้ ๑

ก็เมื่อเขาพยายามอยู่ยิ่งกว่า ข้าพเจ้าจะกำหนดรู้ให้มันแม้อีกในบัดนี้

ดังนี้ จิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ จะเป็นจิตคล่องแคล่วไม่นานนักเลย ประดุจ
นำพาตนไปอยู่ด้วยตน ๆ จำเดิมแต่นั้น ผู้ปฏิบัติธรรมไม่ต้องทำความขวน
ขวายใด ๆ ๆ แม้เมื่อเขาไม่ทำความขวนขวาย จิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ ย่อม
เป็นไปนานทีเดียว ด้วยอำนาจแห่งการสืบต่อ ย่อมเป็นไปติดต่อกันไป
แม้สิ้นกาลถึงสองหรือสามชั่วโมง ๆ นี่คือภาวะการดำรงตั้งมั่นในการ
วางเฉยในสังขาร ซึ่งพระพุทธโฆษาจารย์มุ่งหมายเอาแล้วกล่าวไว้ใน
ปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรคว่า ปัญญาที่ดำรงตั้งมั่นคือญาณกำหนดรู้ใน
การวางเฉยในสังขาร ดังนี้ ๆ ในมหาฎีกาปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค ท่าน
ก็พรรณนาคำนี้ขึ้นท้าวไว้ว่า ท่านกล่าวหมายเอาความเป็นไปด้วยสามารถ
ความติดต่อกันแห่งญาณ ดังนี้ ๆ

ก็เมื่อจิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ เป็นประดุจนำไปอยู่ซึ่งตนด้วยตนเอง
เกิดขึ้นแล้ว จำเดิมแต่นั้น จิตแม้ที่เขาส่งไปอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ ย่อมไม่
ไปไหนเลย ๆ จิตนั้นแม้ไปในอารมณ์ต่าง ๆ นั้น ก็จะหวนกลับมาสู่อารมณ์
ที่เขาพึงกำหนดรู้ได้ไม่นานนั้นแล ย่อมกำหนดรู้ติดต่อกันไปแม้อีกนั้นท้าว
ซึ่งท่านหมายถึงแล้วกล่าวไว้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมหลบ ย่อมหลีก ย่อมลี้
ย่อมไม่ก้าวออกไป ดังนี้ ๆ

๑๒. วุฏฐานคามินีญาณ

ญาณกำหนดรู้อันดำเนินไปเพื่อการสลัดออก

เมื่อเขากำหนดรู้สังขารตามที่ปรากฏด้วยญาณกำหนดรู้ในการ
วางเฉยในสังขาร อันถึงพร้อมแล้วด้วยอานิสงส์และอานุกาหมิชน้อยอย่าง
ในกาลใด ญาณนั้น ย่อมแก่กล้า แข็ง แจ่มชัดดี ถึงจุดสุดยอด ในกาลนั้น
ญาณนั้นที่กำหนดสังขารตามที่ปรากฏ ย่อมรู้ชัดโดยเป็นสภาพไม่เที่ยงแท้

บ้าง ย่อมรู้ชัดโดยเป็นทุกข์บ้าง ย่อมรู้โดยเป็นสภาพไม่ใช่ตัวตนบ้าง ด้วยการเห็นซึ่งความดับไปนั้นเทียว ฯ จิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ ที่รู้ชัดบริสุทธิ์ ดี ด้วยบรรดาไตรลักษณ์เหล่านี้ลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างนี้ แจ่มชัด ดียิ่งกว่า ย่อมปรากฏอย่างรวดเร็ว ๒ หรือ ๓ ครั้ง หรือยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ฯ นี้ชื่อว่าญาณกำหนดรู้อันดำเนินไปเพื่อการสลัดออก

ครั้งนั้น จิตของผู้ปฏิบัติธรรมที่มีจิตเป็นเครื่องกำหนดรู้อันเป็นภายหลังแห่งการดำเนินไปเพื่อการสลัดออกนี้ จิตของผู้ปฏิบัติธรรมนั้น ย่อมแล่นไปสู่นิพพานกล่าวคือการดับสนิทแห่งสังขารทั้งปวงติดต่อกันไป ฯ เพราะเหตุนั้น การเข้าไปสงบ กล่าวคือการดับสนิทแห่งสังขารทั้งปวง ย่อมปรากฏแก่เขาในกาลนั้นนั้นเทียว ฯ

เพราะว่า อากาการคือการทำนิพพานให้แจ้งในญาณนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในหลายสูตรด้วยกันอย่างนี้ว่า “ธรรมจักขุเกิดขึ้นแล้ว สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีการเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีการดับไปเป็นธรรมดา” ดังนี้ ฯ ก็ในบรรดาบทเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง อากาการคือการทำให้แจ้งซึ่งการดับสนิทคือการสงบระงับธรรมที่มีความเกิดขึ้นทั้งปวง ด้วยบทนี้ว่า นิโรธธมฺมํ ดังนี้ ฯ

แม้ในปกรณ์มิลินทปัญหา ท่านก็กล่าวไว้อย่างนี้ว่า เมื่อเขาทำจิตนั้นไว้ในใจไป ๆ มา ๆ จิตนั้นย่อมข้ามพ้นธรรมที่หมุ่นไปแล้ว และหยั่งลงสู่ธรรมที่ไม่หมุ่นไป ดูกรมหาบพิตร ผู้บรรลุถึงธรรมที่ไม่หมุ่นไป ผู้ปฏิบัติดีแล้ว ท่านกล่าวว่า กระทำนิพพานให้แจ้ง ดังนี้ ฯ ในข้อนี้ มีอธิบายว่า ผู้ปฏิบัติธรรมที่ปรารถนากระทำนิพพานให้แจ้ง พึงทำนามและรูปตามที่ปรากฏที่ทวารทั้ง ๖ ไว้ในใจ ด้วยสามารถแห่งการกำหนดรู้ ฯ เมื่อเขากระทำไว้ในใจอยู่อย่างนี้ จิตเป็นเครื่องกำหนดรู้กล่าวคือการกระทำ

ไว้ในใจนั้นตั้งแต่อนุโลมญาณ ย่อมตกไปในสังขารธรรมแห่งนามและรูป ที่นับว่าหฺมฺนฺไปแล้วทุก ๆ ขณะ (เพราะหฺมฺนฺไปบ่อย ๆ ไม่ขาดสายดุจกระแส แม่น้ำฉะนั้น) ฯ ก็ในกาลภายหลัง จิตเป็นเครื่องกำหนดรู้ นั้น ไม่ตกไปที่ ณ ที่หฺมฺนฺไปแล้วนั้น แล้วก้าวล่วงวัตถุ นั้นไปแล้ว ย่อมหยั่งลงสู่ธรรมที่ไม่ หฺมฺนฺไป (อันเป็นฝ่ายตรงกันข้ามแห่งสังขารอันประกอบด้วยนามและรูป ที่กล่าวว่าหฺมฺนฺไปแล้ว) ธรรมที่ไม่หฺมฺนฺไปแล้ว ย่อมเป็นสิ่งที่บรรลุแล้วโดย ลำดับ (มีคำอธิบายว่า ย่อมเป็นสิ่งถึงแล้ว ดุจการหยั่งลงสู่การดับสนิท คือการสงบระงับแห่งสังขารฉะนั้น) ฯ ผู้ปฏิบัติธรรมปฏิบัติโดยชอบไม่ผิด เพี้ยน ด้วยญาณมีญาณกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและความดับเป็นต้นในกาล ก่อนอย่างนี้นั้น เทียบบ้าง หรือว่าแม้ด้วยความบริสุทธิ์มีความบริสุทธิ์แห่งศีล ความบริสุทธิ์แห่งจิตและความบริสุทธิ์แห่งความเห็นเป็นต้น ถึงแล้วโดย ลำดับซึ่งธรรมอันไม่หฺมฺนฺไป (ด้วยสามารถแห่งจิตที่ก้าวล่วงธรรมอันไม่หฺมฺนฺ ไปนั้น) ย่อมถูกเรียกว่า ทำพระนิพพานให้แจ้ง คือทำพระนิพพานให้ ประจักษ์ ชื่อว่าย่อมเห็นโดยประจักษ์ ดังนี้ ฯ

๑๓. อนุโลมญาณ

ญาณกำหนดรู้ด้วยการคล้อยตาม

ก็ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้อันมีในภายหลัง ในวิปัสสนาอันเป็น เครื่องดำเนินไปเพื่อการสลัดออกนั้น ชื่อว่าอนุโลมญาณ (ญาณกำหนดรู้ ด้วยการคล้อยตาม) ฯ นี้เป็นข้อสุดท้ายแห่งความบริสุทธิ์ด้วยความรู้และ ความเห็นปฏิบัติที่ถูกต้อง ฯ

๑๔. โคตรภุญญาณ ญาณข้ามพ้นโคตรปุถุชน

ต่อจากนั้นไป ญาณที่ปรากฏประจักษ์ตกลงไปก่อนในนิพพานที่
ปัจจัยอะไร ๆ ประจักษ์ไม่ได้ อันเป็นความดับสนิทแห่งสังขาร ชื่อว่าโคตร
ภุญญาณ (ญาณข้ามพ้นโคตรปุถุชน) ฯ

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้และความเห็น

๑๕. มัคคญาณ ญาณกำหนดรู้ในอริยมรรค

ต่อจากนั้น ญาณที่ดำรงอยู่ในนิพพานอันปัจจัยอะไร ๆ ประจักษ์
ไม่ได้ อันเป็นความดับสนิทแห่งสังขารนั้นนั่นแล ชื่อว่ามัคคญาณ
(ญาณกำหนดรู้ในอริยมรรค) ซึ่งเรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์
ด้วยความรู้และความเห็น) บ้าง ฯ

๑๖. ผลญาณ ญาณกำหนดรู้ในอริยผล

ต่อจากนั้น ญาณส่วนเบื่องปลาย ที่เป็นไปแล้วในนิพพานอันปัจจัย
อะไร ๆ ประจักษ์ไม่ได้ อันเป็นความดับสนิทแห่งสังขารนั้นนั่นแล โดย
อาการเช่นเดียวกันนั้น ชื่อว่าผลญาณ (ญาณกำหนดรู้ในอริยผล) ฯ

๑๗. ปัจจเวกชนญาณ

ญาณกำหนดรู้ด้วยการสำรวจทบทวน

ก็ขณะความเป็นไปแห่งญาณทั้ง ๓ กล่าวคือโคตรภูญาณ มรรคญาณและผลญาณนี้ ย่อมไม่ยั่งยืน คือมีอยู่เป็นชั่วขณะหนึ่ง ชั่วประเดี๋ยวเดียว เหมือนขณะแห่งจิตที่กำหนดรู้ดวงหนึ่ง ๆ ถัดจากนั้น ญาณที่กำหนดรู้ด้วยการสำรวจทบทวน ย่อมเกิดขึ้น ๆ และด้วยญาณที่กำหนดรู้ด้วยการสำรวจทบทวนนั้น ผู้ปฏิบัติธรรม กำหนดได้อย่างเร็วในเบื้องต้นแล้ว ย่อมรู้ชัดซึ่งภาวะที่ดำเนินมาแล้วเพื่อการสลัดออก และการแล่นไปในความดับสนิทแห่งมรรคจิตที่กำหนดรู้ในภายหลัง ๆ นี้ชื่อว่าปัญญาเครื่องพิจารณา มรรค ๆ

และเขาย่อมรู้ชัดว่าจิตนั้นตั้งอยู่ในความดับสนิทโดยแท้ ในกาลอันมีในท่ามกลางแห่งมรรคจิตและปัญญาเครื่องพิจารณา ๆ นี้ชื่อว่าปัญญาเครื่องพิจารณาผล ๆ

เขาย่อมรู้ชัดว่าอารมณ์ที่รู้แน่ชัดในบัดนี้นั้นเองเป็นอารมณ์ว่างเปล่าจากสังขารทั้งปวง ๆ นี้ชื่อว่าปัญญาเครื่องพิจารณานิพพาน ๆ

สมจริงดังคำที่พระพุทธโฆษาจารย์กล่าวไว้ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรคว่า ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมพิจารณามรรคว่า ข้าพเจ้ามาแล้ว ด้วยมรรคนี้แล ดังนี้ ย่อมพิจารณาผลว่า ข้าพเจ้าได้อานิสงส์นี้แล้ว ดังนี้ ย่อมพิจารณาพระนิพพาน อันเป็นอมตะว่า ข้าพเจ้าแทงตลอดธรรมนี้แล้วโดยความเป็นอารมณ์ ดังนี้ ๆ

แต่ผู้ปฏิบัติธรรมบางพวก ย่อมมีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา กิเลส ๆ แต่บางพวก ไม่มี ๆ

แม้จากนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมกำหนดรู้นามและรูปตามที่ปรากฏ โดยแท้ ๆ และแม้เมื่อเขากำหนดรู้อยู่ นามและรูปนั้นย่อมปรากฏหายาบ ๆ ไม่ละเอียดเหมือนในเวลามีสังขารเบกขาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร) ในคราวก่อน ๆ หากจะถามว่า เพราะเหตุไร ? ก็ว่า เพราะญาณที่เป็นไปในกาลนั้นเป็นอุทกัพพญาณ (ญาณกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งนามรูป) ๆ เพราะว่าเมื่อพระอริยบุคคลเห็นแจ้งอยู่ (ซึ่งนามรูป) อุทกัพพญาณนั้นแลย่อมเกิดขึ้น นี่เป็นเรื่องธรรมดาในเรื่องนี้ ด้วยประการฉะนี้แล ฯ

แต่สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมบางพวก ในเวลาออกจากมรรคญาณและผลญาณ ศรัทธา ความสุข ปีติและความระงับแห่งกิเลส ที่มีกำลัง ซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอานุปภาพแห่งญาณนั้น ย่อมเป็นไปทั่วมทัບสกลกาย ฯ ด้วยเหตุ นั้น พวกเขาย่อมไม่สามารถจะเห็นแจ้งแม้อะไร ๆ ในกาลนั้น ฯ แม้ทำ ความเพียรให้มันแล้วเห็นแจ้งอยู่ ก็ไม่สามารถอย่างแน่นอนอันที่จะกำหนด ตัดแยกเป็นส่วน ๆ ตามขณะแล้วรู้ชัดอย่างชัดเจน ฯ และพวกเขาย่อม เสวยความสุขอันเกิดจากปีติและความระงับกิเลสที่เป็นไปโดยความเร็วที่ มีกำลัง ฯ อนึ่งแม้จิตของเขาที่เสื่อมสไยงแล้ว ด้วยศรัทธาอันมีกำลัง ย่อม เป็นไปอย่างต่อเนื่องกัน ตลอดกาลหนึ่งหรือสองชั่วโมงเป็นต้น ฯ และด้วย เหตุนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมเหล่านั้น มีจิตที่เสื่อมสไยงแล้วนั้น ย่อมเป็นเหมือน ดำรงอยู่ในสถานที่ ซึ่งเหมือนกับที่โล่งเตียน มีแสงสว่าง ฯ ผู้ปฏิบัติธรรม ย่อมสรรเสริญปีติและความสุขที่ประกอบด้วยจิตที่เสื่อมสไยงแล้ว ที่เกิดขึ้น แล้วในกาลนั้นอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าไม่เคยเสวยและประสบความสุข ที่มีอย่าง นี้เป็นรูปแม้สักครั้งเดียวในกาลก่อนแต่จะไปเลยหนอ ดังนี้ ฯ แต่ในกาลที่ ล่วงพ้นไปสองหรือสามชั่วโมง ศรัทธา ความสุข ปีติและความระงับแห่ง

กิเลส ย่อมเบาบาง เพราะเหตุนั้น พวกเขาไม่สามารถเลยที่จะกำหนดรู้
นามและรูปตามที่ปรากฏในกาลนั้น แล้วแยกเป็นส่วน ๆ แล้วรู้ชัดแจ่ม
แจ้งอย่างดี ก็แม้ในกาลนั้น อุทัพพญาณ (ญาณกำหนดรู้ความเกิดขึ้น
และความดับไป) เท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นก่อน ๆ

๑๘. ผลสมาบัติ

การบรรลุผล

ก็เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดรู้อยู่อย่างนี้ วิปัสสนาญาณย่อมเติบโต
โตขึ้นโดยลำดับ แล้วย่อมถึงภาวะที่มีการวางเฉยในสังขารแม้อีก ไม่นาน
เลย ๆ แต่ในกาลนั้น เมื่อกำลังของสมาธิไม่บริบูรณ์ ญาณกำหนดรู้ด้วย
การวางเฉยในสังขารเท่านั้น ย่อมปรากฏบ่อย ๆ ๆ แต่เมื่อกำลังของสมาธิ
นั้นบริบูรณ์แล้ว จิตที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติผลเท่านั้นของผู้ปฏิบัติธรรม
ที่หมายเอามรรคและผลเบื้องต้นนั้นแลเห็นแจ้งอยู่ ย่อมบรรลุความดับ
สนิทในสังขาร ด้วยอำนาจแห่งผลสมาบัติ ๆ ก็ความเป็นไปแห่งจิตที่สัมปยุต
ด้วยโสดาปัตติผลนั้น เป็นเช่นเดียวกันนั่นเองกับความเป็นไปแห่งมรรคจิต
และผลจิตในมรรควิถี ในกาลก่อน ๆ แต่ความที่ผลสมาบัติสามารถจะดำรง
อยู่แม้สิ้นกาลนานเท่านั้น เป็นภาวะพิเศษเฉพาะในข้อนี้ ๆ

ก็เพื่อบรรลุผลสมาบัตินี้บ่อย ๆ เพื่อบรรลุโดยฉับพลัน และเพื่อ
ให้ผลสมาบัตินั้นดำรงอยู่ได้นานในเวลาที่ยังบรรลุแล้ว (เพื่อให้ผลสมาบัติตั้ง
อยู่สิ้นกาล ๕ นาที สิ้นกาล ๑๐, ๑๕ และ ๓๐ นาที หรือสิ้นกาลชั่วโมง
หนึ่งเป็นต้น) ผู้ปฏิบัติธรรมควรบำเพ็ญเพียรด้วยการอธิษฐานจิตแล้ว ๆ
เล่า ๆ ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ ๆ ดังนี้ ๆ

ด้วยว่า เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมประกอบความเพียรเพื่อต้องการที่จะเข้าผลสมบัติ อุทยัพพยญาณ (ญาณกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและความดับไป) ย่อมเกิดขึ้นก่อน ๆ จากนั้น สังขารเบกขาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยความวางเฉยในสังขาร) ปราภฏขึ้นตามลำดับแล้วย่อมเกิดขึ้น หลังจากนั้นไม่นานเลย ๆ (แต่ในกาลทำการพอกพูนปัจจัยแล้ว สังขารเบกขาญาณย่อมเกิดได้นั่นเอง แม้ด้วยจิตที่กำหนดรู้สักว่า ๔ - ๕ วาระ) ๆ จากนั้น เมื่อกำลังของสมาธิบริบูรณ์ จิตที่สัมปยุตด้วยผล ย่อมถึง (เกิดขึ้น) ด้วยอำนาจแห่งผลสมบัติในการดับสนิท (แห่งสังขาร) แม้บ่อย ๆ ๆ แต่เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมบางคน เดินจงกรมก็ดี บริโภคอาหารอยู่ก็ดี จิตนั้นย่อมเกิดขึ้นในกาลบางครั้งเท่านั้น ๆ สมบัติย่อมดำรงอยู่อย่างแน่นอน แม้ตลอดกาลตามที่กำหนดไว้ ๆ แต่ในขณะที่เข้าฌาน จิตของเขาย่อมตั้งอยู่ในการดับสนิทแห่งสังขารนั้นแล และจากนั้นเขาย่อมไม่รู้ชัดสิ่งอื่นใดเลย ๆ

๑๙. อุปริมรรคภาวนา การเจริญมรรคเบื้องสูง

ผู้ปฏิบัติธรรมทำการพอกพูนในผลสมบัติอย่างนี้ แล้วอธิษฐานจิตเพื่อประโยชน์แม้แก่มรรคและผลที่สูงขึ้นแล้ว ควรประกอบความเพียร ๆ ถ้ามว่า ผู้ปรารถนาจะทำความเพียรเพื่อประโยชน์เช่นนั้น ควรทำอะไร ? แก้วว่า เขาควรทำการกำหนดรู้ในทวารทั้ง ๖ เท่านั้น เหมือนในกาลก่อน ๆ

เหตุนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมควรกำหนดรู้นามและรูปตามที่ปรากฏในทวารทั้ง ๖ ของตน ด้วยจิตนั้น ๆ ก็เมื่อเขากำหนดรู้ เขาย่อมเห็นสังขารธรรม แม้ที่หายาบ ๆ ในขั้นที่เป็นอุทยัพพยญาณ (ญาณกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและความดับไป) ก่อน จิตของเธอยังไม่ตั้งมั่นอยู่บ้าง ๆ เพราะว่า

การเจริญมรรคเบื้องสูงนี้ ไม่ใช่ทำได้ง่ายเหมือนกับการเห็นแจ้งซึ่งผล
สมาบัติ คือทำได้ยากหน้อยหนึ่ง เพราะเป็นวิปัสสนาที่ควรเจริญอย่างใหม่
อีก แต่ไม่ใช่ทำได้ยากอย่างยิ่ง เหมือนในเวลาเริ่มทำครั้งแรก ๆ เขาย่อม
สามารถจะบรรลุสังขารุเบกขาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยความวางเฉยใน
สังขาร) ด้วยเวลาสักว่าวันหนึ่งบ้าง ด้วยเวลาสักว่าชั่วโมงหนึ่งบ้างเท่านั้น ๆ
ก็ค้ำนั้นในข้อนี้ ข้าพเจ้ากล่าวแล้วด้วยอาศัยความเป็นไปโดยมากแห่งบุคคล
ที่พึงแนะนำได้โดยง่าย ผู้มีปัญญาไม่เฉียบแหลมนัก ทมหายเอาบุคคลเช่นนั้น
เท่านั้นโดยการอนุমানเอา ๆ แต่ว่าเมื่ออินทรีย์ทั้งหลายของผู้ปฏิบัติธรรม
แม้บรรลุถึงสังขารุเบกขาญาณแล้ว ก็ยังไม่แก่กล้า สังขารุเบกขาญาณ
(ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร) นั้นนั่นแล ย่อมปรากฏมี
บ่อย ๆ ๆ เพราะถ้าเขามีผลมาแล้ว เขาย่อมสามารถจะเข้าถึงผลที่ตน
บรรลุแล้วหลายครั้ง แม้ในระหว่างชั่วโมงเดียว แต่ผู้ปฏิบัติธรรมผู้มีอินทรีย์
ไม่แก่กล้า ไม่สามารถจะบรรลุมรรคเบื้องสูงก่อน แม้โดยเวลา ๑ วัน ๒
วัน และ ๓ วันเป็นต้น เขาย่อมดำรงอยู่ในสังขารุเบกขาญาณเท่านั้น ๆ
แต่ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมพึงนำไปเฉพาะซึ่งจิต เพื่อประสงค์จะบรรลุผลที่ตน
บรรลุแล้วในกาลนั้นไซ้ เขาพึงบรรลุผลนั้น แม้โดยเวลาสักว่า ๒ หรือ
๓ นาที ๆ

แต่ครั้งเมื่ออินทรีย์แก่กล้าแล้ว เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมเห็นแจ้งเพื่อ
ประโยชน์แก่มรรคเบื้องสูง แม้มรรคและผลเบื้องสูง พร้อมกับอนุโลมญาณ
(ญาณกำหนดรู้ด้วยการคล้อยตาม) และโคตรภูญาณ (ญาณข้ามพ้นโคตร
ปุถุชน) ย่อมเกิดขึ้น เหมือนในคราวก่อน ถัดจากสังขารุเบกขาญาณที่ถึง
สุดยอดแล้ว ๆ ถัดจากนั้น ญาณทั้งหลายมีญาณกำหนดรู้ด้วยการสำรวจ
ทบทวนเป็นต้น เป็นเช่นกับญาณก่อน ๆ ๆ วิปัสสนาวิธีที่เหลือและลำดับ

.....

แห่งญาณจนบรรลุอรหัตต์ บัณฑิตสามารถทราบได้โดยแนวแห่งนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแล เพราะเหตุนั้น ถัดจากนี้ไป ไม่จำเป็นต้องอธิบายให้พิสดาร ฯ

คำเตือนสติ

ด้วยว่า คัมภีร์วิสุทธิญาณกถานี้ ข้าพเจ้าแต่งไว้โดยย่อเท่านั้น เพื่อให้ผู้ปฏิบัติธรรมทั้งหลายเข้าใจได้โดยง่าย แต่ไม่ได้แต่งไว้ให้บริบูรณ์โดยพิสดาร ฯ ก็ในหลาย ๆ ที่ ข้าพเจ้าไม่ได้อ้างแม่ที่มาจากในพระบาลี ใส่คำพูดที่ประกอบด้วยโทษมีคำพูดซ้ำซากและเรียงอักษรผิดพลาดเป็นต้น แต่งไว้โดยนัยที่จะเข้าใจง่ายเท่านั้น ฯ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตไม่พึงเพ่งดูโทษในเรื่องนี้ เพราะไม่บริบูรณ์ หรืออ้างที่มาจากในพระบาลี ฯ แต่ว่าผู้รู้ทั้งหลายควรใส่ใจให้ตีเฉพาะเนื้อหาสาระเท่านั้น เหตุนี้ เป็นคำเตือนสติของข้าพเจ้า ฯ

คำปรารภ

คัมภีร์วิสุทธิญาณกถานี้ แม้ข้าพเจ้าแสดงไว้แต่แรกทีเดียวว่า แต่งไว้เพื่อประโยชน์แก่ผู้บรรลุคุณวิเศษแล้ว ดังนี้ ก็จริง ถึงอย่างนั้น บัณฑิตชนแม้เหล่าอื่นควรตรวจดูคัมภีร์นี้ ข้าพเจ้ามีความปรารถนาเพื่อบัณฑิตเหล่านั้นไว้ดังนี้ :

เหมือนอย่างว่า วัตถุควรเคี้ยวกิน ที่มีรส มีไอชะ ถูกใจมนุษย์ แม้ นำความรื่นรมย์ใจยิ่งมาให้ เป็นของที่ผู้บริโภคเคี้ยวกินเองนั้นแลจึงเข้าใจดี ไม่เคี้ยวกินเอง ก็ไม่เข้าใจดี ฉันทใด บัณฑิตชนเห็นเรื่องราวของญาณ แม้ทั้งหมด ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในหนังสือนี้ โดยประจักษ์เองนั้นแล พึงสามารถจะรู้ได้ด้วยดี ไม่เห็นโดยไม่ประจักษ์ด้วยตนเองแล้ว ไม่พึง

สามารถจะรู้ได้ ฉะนั้นนั่นเอง ๑ เพราะเหตุนี้ ขอสรรุขนทั้งหลาย จงบรรลุมุขุมิความรู้ที่ปราศจากความสงสัยในคัมภีร์วิสุทธิญาณกถาเล่มนี้ ดังนี้แล (มีคำอธิบายว่า สรรุขนทั้งหลายจงปฏิบัติเหมือนอย่างของผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุดังถึง)

คำสั่งท้าย

คัมภีร์วิสุทธิญาณกถาที่แต่งไว้เป็นภาษาพม่า เพื่อประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติธรรมทั้งหลาย ผู้มีธรรมตั้งมั่น ผู้ไม่ใช่พหุสูต เล่มนี้ พระเถระชื่อว่ามหาสิสยาดอ (อุ โสภณมหาเถร) ผู้รู้วิปัสสนาวิธี ได้ปริวรรตเป็นภาษาบาลี ๑

คัมภีร์วิสุทธิญาณกถา จบแล้ว

พระมหาชนะ ธรรมธโช ป.ธ. ๙ แปล

รศ. ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร ตรวจแก้

๒๙ เมษายน ๒๕๔๔

